

גיל גורדון

'קנרית בחדר השינה':
המיסיון הפרוטסטנטי
של שנלר וראשית חינוך
העיוורים בארץ-ישראל
בשלהי העידן העות'מאני



'קנרית בחדר השינה': המיסיון הפרוטסטנטי של שנלר וראשית חינוך העיוורים בארץ-ישראל בשלהי העידן העות'מאני

לזכרו של חוקר ארץ-ישראל,
עמית וידיד, ד"ר נפתלי טלמן

בעיית העיוורון ליוותה את האנושות מראשיתה. הדיון המודרני בעיוורון ובעיוורים החל במערב בתקופת הרנסנס, אך רק בשלהי המאה השמונה-עשרה התפתחה תפיסה מקיפה יותר באשר ליכולותיו של העיוור ולמקומו בחברה. אבן דרך חשובה בהתפתחות זו הייתה הקמתו של בית החינוך הראשון לעיוורים בפריז בשנת 1784 על ידי הצרפתי ולנטין אָוּי (Haüy, 1745–1822). במאה התשע-עשרה, עם עלייתן של גישות פדגוגיות כלליות חדשות, התרחבה תפיסת הטיפול בעיוור והחלו להופיע עזרים טכניים לשימוש היום-יומי. התהליך היה אטי, רצוף ניסיונות והמצאות, ונמשך כל המאה. בסופה הפך חינוך העיוורים לתחום שחייב, נוסף על סבלנות ותחושת ייעוד, גם הכשרה מקצועית ואמצעים מיוחדים. הראשונים שעסקו בחינוכו של העיוור היו גורמים פרטיים אמידים, בהם פיקחים לשעבר שאיבדו את מאור עיניהם, וסיוע ממלכתי בתחום זה התמסד רק בסוף המאה.

בתחנות המיסיון הרבות שצצו ברחבי העולם במאה התשע-עשרה, 'המאה הגדולה של המיסיונים'¹, נמנעו מרבית השליחים מלטפל בעיוורים. המיסיונר הרגיל חיפש בדרך כלל קהלים גדולים להשפעה, והתקשורת המילולית הבסיסית עם הילידים הייתה האתגר הגדול הראשון שעמו התמודד. הטיפול בעיוור בנוסחו האירופי המתקדם היה ממילא מחוץ לתחום ידיעותיו או יכולותיו של השליח. בודדים בלבד קיבלו עליהם לתרגם את ערכי הקדמה המערבית והאמונה הנוצרית פעמיים: תחילה לשפת המקומיים ואחר כך לשפה המובנת לעיוורים שביניהם. לפיכך במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה היו היזמות המיסיונריות הללו נקודתיות, קטנות ואקראיות, פרי מפגש מקרי של שליח הדת

בשער המאמר:
לימוד גאוגרפיה
בעזרת מפות תבליט
לעיוורים בבית
היתומים שנלר
(1930).
ברקע, מעון
העיוורים במתחם
שנלר

מאמר זה הוא חלק מעבודת הדוקטור 'סוכן תרבות בארץ זרה: תרומת הארגון המיסיונרי "בית היתומים הסורי" של שנלר לתרבות החומרית בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית', שאושרה לאחרונה באוניברסיטת חיפה. אני מבקש להודות לשני מנחיי, פרופ' יוסי בן-ארצי מהחוג ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת חיפה ופרופ' חיים גורן מהמכללה האקדמית בתל-חי. ברצוני להודות גם לד"ר נורית נוי, מומחית נגישות ללקויי ראייה ועיוורים וועצת לביטוח הלאומי ולנציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות במשרד המשפטים, על הארותיה המועילות למאמר זה. המקור המרכזי למאמר הוא ארכיון 'בית היתומים הסורי' של שנלר המצוי בחטיבה K8 בארכיון המרכזי של הכנסייה האוונגלית המחוזית בשטוטגרט (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, LKAS). חומר נוסף מסר לי ד"ר סמיר עקל (Akel) מרויטלינג בגרמניה מתוך ארכיונו הפרטי, ועל כך תודתי לו. השלמתי את המקורות בשני ביקורים שערכתי בקיץ 2010 במוזאונים הצמודים למרכזי חינוך עיוורים מהוותיקים והידועים באירופה: 'המוסד הלאומי לעיוורים צעירים' בפריז (L'Institut National des Jeunes Aveugles, INJA) והמוסד המרכזי לעיוורים בברלין, ברובע שטגליץ (Johann-August-Zeune-Schule für Blinde und Berufsfachschule, Blindenanstalt Berlin) בשמו הרשמי (Dr. Silex).

1 כהגדרת ק"ס לטורט (Latourette) במחקריו המונומנטליים על תולדות המיסיון העולמי.

עם עיוורים שנגעו ללבו ומחוץ למסגרת עבודתו השגרתית. בשלהי המאה נכנסו גופים מקצועיים מהמערב לזירה הזרה והקימו בה בתי מידות לחינוך עיוורים, אך גם אלה היו מעטים.² המיסיונר הפרוטסטנטי יוהן לודוויג שנלר (Schneller, 1820–1896) היה חלוץ חינוך העיוורים בארץ הקודש. מטרתו במאמר זה לתאר את תולדותיה של מגמת החינוך שפתח עבורם בשנת 1882 במוסד הראשי שהקים, 'בית היתומים הסורי' בירושלים. אתאר את נסיבות פתיחתה, את שלבי התפתחותה ואת הקשיים שניצבו לפני מפעליה; אציג את טיב הידע שהביאו מאירופה ואת היחס שזכו לו מצד האוכלוסייה המזרחית והשלטונות; אחשוף את הקשר של המגמה עם מוסדות מקבילים, ובסיום אעריך את שיעור השפעתה במרחב.³ כמסגרת הכרחית לדיון אפתח בתיאור התמורה שחלה במעמד העיוור במערב במאה התשע־עשרה לעומת מצבו במזרח העות'מאני אז.

העיוורון ומעמד העיוור במערב במאה התשע־עשרה

במשך מאות שנים ראתה החברה האירופית בעיוורון עונש אלוהי על התנהגות לא מוסרית של העיוור או של הוריו.⁴ נלוותה לכך תפיסה שהעיוור אינו כשיר ללימודים או לחינוך. גישות אלה גרמו לעיוור בדרך כלל רגשי אשמה ונחיתות ורחקו אותו לשולי החברה. באזור הכפרי שוטטו עיוורים בקבוצות קטנות או הועסקו כבודדים בעבודות משק זעירות. בערים עסקו מרביתם בקבצנות, במופעי רחוב או בשעשועי חצר. המוכשרים פחות נכלאו בבתי מחסה כלליים או במוסדות למפגרים, בודדו בדירות פרטיות או דרו ברחוב.⁵ ילדות עיוורות נטושות נמצאו בסכנה מתמדת להיגרר לזנות. רק למעטים, ממוצא מיוחס, בעלי כשרון מיוחד או בני מזל, היה סיכוי כלשהו לשפר את מעמדם.⁶

2 לטורט מצא למשל שככל רחבי סין היו ערב מלחמת העולם הראשונה לפחות שלושה־עשר בתי ספר לעיוורים של המיסיון, והם הכשירו 400 הניכים. ראו: K.S. Latourette, *A History of Christian Missions in China*, Taipei 1966, pp. 460–461, 660

3 מקורות הארגון המצויים בארכיון שנלר בשטוטגרט (LKAS) הם: דו"ח שנתי של בית היתומים הסורי (Jahresbericht), (JB) רבעון המוסד, 'השליח מציון' (*Der Bote aus Zion, BAZ*), והפרוטוקולים החסויים של ישיבות ההנהלה בגרמניה (Sitzung des Vorstandes des Syrischen Waisenhaus-Protokolle aus Köln, SVSW).

4 גישה זו באה לידי ביטוי בבגרות החדשה, וישוע ניסה להילחם בה בדרכו: 'כאשר עבר בדרכו ראה איש עיוור מיום היוולדו. שאלו אותו תלמידיו: "רבי, מי חטא שהוא נולד עיוור? הוא או הוריו?". ענה ישוע: "לא הוא חטא ולא הוריו; אין זה אלא כדי שייגלו בו פועלי אלוהים [...]"; אחרי אָמרו זאת ירק על האדמה ועשה טיט מן הרוק. מרח את הטיט על עיני העיוור ואמר אליו: "לך ורחץ בברכת השילוח". הלך ורחץ, ושב כשהוא רואה' (הבשורה על פי יוחנן ט, א–ז [על פי התרגום החדש]). הקוראן, לשם השוואה, היה מתון יותר: 'אין עוון בעיוור, ולא בפיסת עוון, ואין בחולה עוון' (סורה כד [האורן], ס; תרגום י"י ריבלין), אך חובת הצדקה, אחת מחמש מצוות היסוד באסלאם, לא כללה במפורש נכים כנהנים ממנה. ראו: 'Blind', T. Hughes (ed.), *Dictionary of Islam*, London 1935, p. 43

5 בתי מחסה לעניים ולנכים, כולל עיוורים, הוקמו בחסות נוצרית כבר במאה הרביעית. מוסד לעיוורים בלבד, ה'טיפלוקומיום' (typhlocorium), נוסד בירושלים בשנת 630. בימי הביניים הוקמו מעונות נוספים בחסות הכנסייה. המפורסם שבהם שהקדיש עצמו בלעדית לעיוורים הוא הוספיס 'השלוש מאות' (קנז'ון, Quinze-Vingts), כלומר 15x20, על שם 300 חוסיו), שפתח לואי התשיעי בשנת 1256 בפריז, והוא קיים עד ימינו כמרכז לאומי לרפואת עיניים בצרפת.

6 מפאת קוצר היריעה לא אעסוק כאן בתפיסות קדומות יותר שהעניקו לעיוור לעתים תפקידים מיוחדים כמו רואי האמת הנסתרת במחוזות יווניים במערב או מגידי עתידות ומנבאי נבואות במזרח.

במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה, בעידן הנאורות, החל מסתמן שינוי. הפילוסופים של תורת ההכרה היו הראשונים שעסקו, במסגרת דיוניהם ביחס בין הטבע לבין רוח האדם, בסוגיית העיוורון. תפקידם של חמשת החושים בחינוך ובגיבוש האישיות היה נושא מרכזי בפוזיטיוויזם האירופי, והאמונה בכוחה הבלתי מוגבל של ההשכלה, שיסודותיה חזותיים (קריאה, תצפית, כתיבה), הציבה את חוש הראייה בחזית הדיון. מכאן התעורר העניין בעיוורון ובטווח המגבלות הכרוכות בו, וידע רפואי חדש שהחל מצטבר אז הוסיף עניין לדיונים התאורטיים.⁷

באמצע המאה השמונה-עשרה בחן האנציקלופדיסט דני דידרו (Diderot, 1713–1784) באורח לא שגרתי את השאלות הפילוסופיות שהעלו קודמיו. הוא ביצע סקר שדה ראשון מסוגו בקרב עיוורים מתחת לגשרי פריז ובסביבותיה, ואת ממצאיו המפתיעים פרסם בשנת 1749 במאמר מכונן בשם: 'מכתב על אודות העיוורים לשימוש הרואים' (Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voyent). חיבורו, שעורר עניין כללי באירופה, דן בסוגיה אם התבונה האנושית נובעת מתכונות מולדות או ממידע נרכש. הוא חשף את יכולותיהם האינטלקטואליות של עיוורים והוכיח כי הם מסוגלים לרכוש השכלה גם בעזרת ארבעת החושים שנותרו להם. התייחסותו האנושית של הפילוסוף המפורסם לעיוורים הביאה לתמורה תודעתית ביחס כלפיהם.

התמורה המעשית ביחס לעיוור נקשרה למרקנטליזם, ההשקפה הכלכלית החדשה של המדינה המודרנית במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה. על פי השקפה זו חתרה המדינה להפוך את כל האזרחים למועילים כדי להגדיל את כוחה ועושרה; קבוצות שוליים שעד אז נתפסו כנטל כלכלי הוכנסו למערכת החברתית מתוך מחשבה שיש להכשירן לתרום למאמץ הכולל. המהפכה הצרפתית והצהרת זכויות האדם, שהתקבלה בשנת 1789, תרמו מצדן את הרעיון שחובת המדינה לדאוג לכל אזרחיה. העיוורים, עקב יכולתם השמיעתית והמילולית, נחשבו מאותה עת כבעלי פוטנציאל טוב לשיקום, והעיוורון החלה להיתפס מאז כמגבלה טכנית, שאינה קשורה בהכרח לפיגור שכלי.

מראשית המאה התשע-עשרה ואילך גברו העיסוק בנושא העיוורים בציבור הרחב באירופה והטיפול בהם משני טעמים עיקריים. הראשון היה התרחבות תופעת העיוורון ביבשת. עד המאה השמונה-עשרה נבע שליש ממקרי העיוורון ממחלת האבעבועות השחורות, שהתפרצה תדיר באירופה.⁸ בראשית המאה התשע-עשרה הפיצו חיילי נפולאון שחזרו מהמערכה במזרח (1798–1802) את 'מחלת העיניים המצרית' (Ophthalmia Aegyptiaca), היא הגרענת (Trachoma) המידבקת, ונגע העיוורון התרחב. המלחמות הבאות באירופה הגדילו את מניין העיוורים, פגועי הקרבות וגם מזוהמי עיניים שלא טופלו כהלכה.⁹ על אלה נוספו מתעוורים משכונות העוני הצפופות שצצו

7 לסקירה מקיפה ראו: Z. Weygand, *The Blind in French Society from the Middle Ages to the Century of Louis Braille*, Stanford 2009; G.A. Phillip, *The Blind in British Society: Charity, State and Community (1780–1930)*, London 1942

8 H.W. Haggard, *The Lame, the Halt and the Blind*, London 1932, pp. 216–217

9 על הבעיה בצבא הצרפתי ראו: 'Blindness', *Encyclopaedia Britannica*¹¹, IV, Cambridge 1910, p. 61. העצמאות של פרוסיה מהעול הצרפתי (1813–1815) הותירו 500 חיילים עיוורים, והוקמו מוסדות שיקום צבאיים, למשל בקניגסברג ובברסלאו; חלק מהמוסדות הללו קיבלו בהמשך גם ילדים עיוורים.

בשולי הערים התעשייתיות ונפגעי תאונות עבודה כמפעלי קיטור לא בטוחים. בעיית העיוורון יצאה כך בהדרגה מהשוליים והתפשטה לשדרות חברתיות מרכזיות. הטעם השני להתגברות המודעות הציבורית לעיוור היה התרחבות חקיקת חינוך החובה באירופה, מפרוסיה (1794), לאנגליה (1870), לצרפת (1881) ולגרמניה (1888). בעקבות חקיקה זו צמחה ההכרה בצורך לסייע גם לבעלי הצרכים המיוחדים.

המוסד החלוצי שהקים אווי בפריז בשנת 1784, בסיוע אגודה פילנתרופית ובתמיכה מלכותית צנועה, היה נקודת מפנה. הוא חתם שורה של יזמות פרטיות לחינוך עיוורים יחידים, וכישר מגמה של הקמת מוסדות מרכזיים עבורם.¹⁰ באנגליה נפתח המוסד הראשון בליוורפול בשנת 1791, באוסטריה – בשנת 1804 בווינה, ובפרוסיה – בשנת 1806 בברלין; המוסד בברלין היה מופת לנסיכויות גרמניות רבות, מקור לפיתוח עזרי לימוד לעיוורים ומרכז להכשרת מורים עבורם.¹¹ בשליש הראשון של המאה התשע־עשרה צצו בתי חינוך דומים בכל רחבי אירופה, ובהשפעתה אף בארצות־הברית.¹² ככלל גורמים דתיים או אגודות פילנתרופיות הם שיזמו והקימו מוסדות אלה, אך באנגליה ובפרוסיה הפרוטסטנטיות השתתפו בכך גם גורמי שלטון ואצולה מקומית. בשתי ארצות אלה נמצא המספר הגבוה ביותר של מוסדות לעיוורים באירופה, והתפתחו בהן הגישות המתקדמות בנושא.¹³ יש לציין שמאמצות אלה יצאו אז רוב המיסיונרים הפרוטסטנטים למזרח.

בשלהי המאה התשע־עשרה באה לידי ביטוי ההכרה החברתית בעיוורים במישורים רבים. התגבשו הבנות פדגוגיות חשובות באשר לחינוך ילדים;¹⁴ הוקמו מסגרות מקצועיות למבוגרים; התארגנו קבוצות להוראה ביתית (home teaching societies), נוסדו מרכזי חלוקה של עזרי לימוד, ומתנדבים תרגמו טקסטים לכתב המיוחד; נחקקו חוקי עזר לטובתם; והעיוורים עצמם החלו לגבש מסגרות לקידום ענייניהם, כגון איגוד עיוורים, איגוד מורי העיוורים, בתי דפוס לעיוורים וספריות השאלה.

10 על אווי ועל הרקע לפעולתו ראו: G. Farrel, *The Story of Blindness*, Cambridge 1956, pp. 1–40; R. Heller, 'Educating the Blind in the Age of Enlightenment: Growing Points of Social Service', *Medical History*, 23 (1979), pp. 392–403

11 על תולדות המוסד ועל מנהלו הראשון, יוהן אוגוסט צוינה (Zeune, 1778–1853), ראו: H. Mehlitz, *Johann August Zeune: Berlins Blindenvater und seine Zeit*, Berlin 2003, pp. 16–127. המורה הבולטת במגמת העיוורים של שנלר הייתה בוגרת מצטיינת של מוסד זה. ראו להלן, ליד הערה 71.

12 לפירוט סדר הקמתם של בתי חינוך בערים מרכזיות ראו: 'Education of the Blind', J. Stadelman (ed.), *The Catholic Encyclopedia*, V, New York 1909, p. 4; <http://www.newadvent.org/cathen/05306a.htm> (נצפה ב־4 ביוני 2012). בארצות־הברית נפתחו שלושת המוסדות הראשונים בשנת 1833.

13 בגרמניה פותחה השיטה הסקסונית (על שם המדינה שדרודן בירתה), שיטת הסייעור הכולל (Fürsorge), שהפכה לשם דבר באירופה. הרעיון היה לסייע לעיוור שסיים את לימודיו להשתלב בחברה, כי המציאות הראתה שסיכויי אפסיים להצליח בכך בכוחות עצמו. במסגרת שיטה זו מתנדב אמין, משכיל, יציב כלכלית ושומר טוב לקח עיוור תחת חסותו והדריך אותו בצעדיו הראשונים בחברה. במקרי משבר דיווח החונך למנהל המעון שממנו יצא העיוור, והמנהל, פטור מדמי נסיעה ברכבת בתוקף תפקידו, היה בא לסייע גם במקומות מרוחקים. העיוור יכול היה להיעזר בחונך גם בהמשך חייו, וחשוב לא פחות, נקבע מנגנון לסייע לו בזקנתו ולמצוא עבורו מעון זקנים. ראו: בריטניקה (לעיל, הערה 9), עמ' 64; 'Blindenfürsorge', *Brockhaus Konversations-Lexikon*¹⁴, III, Leipzig 1898, p. 129.

14 הובן למשל שפנימייה עדיפה לעיוור מבית ספר יום, כי רק במסגרתה אפשר לכפות עליו לבצע את כל מטלותיו ללא יתורים ולפתח את ביטחונו העצמי. במקביל הוגדרו גבולות האינטימיות המותרת בפנימיות המעורבות לשני המינים, וגויגה חשובה במיוחד כשמדובר בעיוורים, הנזקקים למישוש יותר מאנשים רואים.

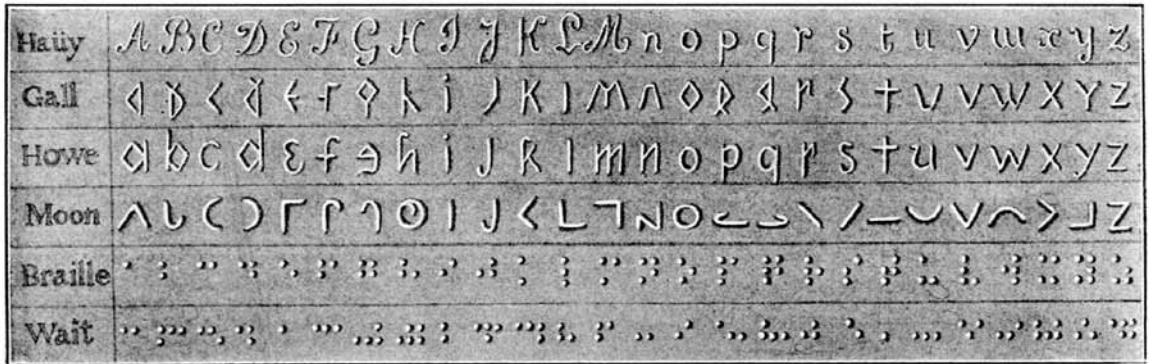
נוסף על כל אלה נערכו כנסים ארציים ובין-לאומיים, והידע בנושא העיוורון הפך פומבי מבעבר ופורסם בערכים מפורטים ומעודכנים באנציקלופדיות הגדולות של התקופה (נספח א).

חינוך והכשרה: תכנים, שפה ואמצעי הלימוד לעיוורים

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה התייצבה תמונת ההכשרה המקצועית המתאימה לעיוורים. גברים ונערים הוכשרו לעסוק בשזירת חבלים, בקליעת סלים ומחצלות, בעשיית מטאטאים ומברשות ואף בייצור רהיטים קלים כשרפרפים, כיסאות וכורסאות קש. כמו כן החלו ניסיונות להכשיר את המוצלחים מקרב העיוורים לעבודה בהוראה, בדפוס ובנגרות. נשים הוכשרו לעסוק ברקמת תחרה, באריגה, בטווייה, בתפירה ובקליעת רשתות. באנגליה התפתחו מאוד סדנאות מלאכה עבור עיוורים. בתחום המוזיקה קנו להם עיוורים מוניטין כזמרים ונגנים וכן כמכווני פסנתרים.¹⁵

פיתוחו של כתב לעיוורים במאה התשע-עשרה פתח להם צוהר ללימודים עיוניים, חיזק את ביטחונם העצמי, וביסס את דרישתם לקבל השכלה ככל אורח. רעיונות לכתב מישוש מחומרים שונים, כגון עץ, בד או סיכות, הועלו כבר מהמאה השש-עשרה,¹⁶ אך את הכיוון המודרני התווה אוויל, שהיה רשם מלכותי וקליגרף מומחה במקצועו. בספר שחיבר בשנת 1786, 'מסה על חינוך עיוורים'

סוגי כתב תבליט
לעיוורים במאה
התשע-עשרה;
טיפוסי כתב לינארי
מול טיפוסי כתב
הנקודות



SIX PRINCIPAL SYSTEMS OF EMBOSSED TYPE

15 שילובם המקצועי של עיוורים בעבודות משרדיות החל אחרי מלחמת העולם הראשונה. עיוור ראשון נקלט במגזר התעשייה הגרמנית בשנת 1915, לאחר התאמת סביבה בטיחותית לצרכיו. או נולד גם תחום אימון כלבי נחיה. ראו: U. Benke, 'Blinde und Beruf – Wege zur Emanzipation', 100 Jahre Blinden-Museum 1891-1991 (Ausstellungen Katalog), Berlin 1991, pp. 45-51

16 בתחילת המאה השש-עשרה קבע המלומד האיטלקי ג'ורולמו קרדנו (Cardano, 1501-1576) שעיוור יכול לקרוא ולכתוב בעזרת חוש המישוש; בשנת 1575 פיתח רמפצטו (Rampazetto), איש רומא, אותיות בולטות מגולפות בעץ ללימוד עיוורים; ובשנת 1580 ניסה פרנצ'סקו לוקס (Lucas) ממדריד ללמד עיוורים באותיות עץ דומות אך שקועות; בשנת 1670 פרסם הנזיר הישועי האיטלקי פרנצ'סקו לנה-טרצי (Lana Terzi, 1631-1687) ספר ידוע על חינוך עיוורים ובו הציע כתב חדש עבורם לפי קירוד מיוחד שהתנתק לראשונה מצורתן של האותיות הלטיניות. בשנת 1711 המציא המתמטיקאי הבריטי העיוור ניקולס סאונדרסון (Saunderson, 1682-1739) טבלה מיוחדת ללימוד מתמטיקה, ובשנת 1771 פיתח המלומד הווינאי כריסטיאן ניסן (Nissen, 1733-1784) עזרי לימוד נוספים לעיוורים.

(*Essai sur l'Education des Aveugles*), הופיעו לראשונה אותיות לטיניות מוגדלות ומובלטות מפניו של דף נייר, חומר גלם שלא השתמשו בו עד אז לצורך זה. בעקבותיו נולד גל של טיפוסים כתב מישוש מתחרים. באנגליה למשל הומצאו בשנים 1828–1838 קרוב לעשרים טיפוסים כאלה, וכולם כונו כתב לינארי, כי התבססו על קווי האות הלטינית. רק אחד מהם שרד במאה העשרים: הכתב שפיתח בשנת 1845 מורה העיוורים האנגלי ויליאם מון (Moon, 1818–1894). מון מחק קווים מיותרים באותיות הלטיניות וצמצמן לקשתות, זוויות וקווים הכרחיים. הדמיון של סימניו לאלף־בית המקובל הועיל למבוגרים שאיבדו את מאור עיניהם ולאנשים שחוש המישוש שלהם קהה עקב שחיקה בעבודת כפיים. מון פתח מפעל להפקת ספרים בכתב שהמציא והעניק שירות גם לכוחות מיסיונריים, ואלה הסבו את שיטתו ליותר מ־400 שפות וניבים.¹⁷

חסרונותיו של הכתב הלינארי לסוגיו היו סרבולו הפיזי והקושי להפיקו בדפוס מהיר מודרני.¹⁸ בעייתו היסודית הייתה רעיונית – ההנחה שאותיות לעיוור צריכות להיות דומות לכתב הרגיל כדי שיוכלו לשמש גם את הפיקח. העיוור המחונן לואי ברייל (Braille, 1799–1852) הפריך הנחה זו ופיתח בשנת 1825 'כתב נקודות' מהפכני, בהיר ונוח, המבוסס על קידוד מיוחד. הוא המציא תא יסוד בן שש נקודות המסודרות במערך של שני טורים ושלוש שורות, ועיצב בו צירופים שונים של נקודות בולטות; כך נוצרה סדרה בת שישים ושלושה צירופים, שהספיקה לכל אותיות האלף־בית, לספרות ולתווי מוזיקה. שיטתו התגלתה כקלה לקריאה בכרית האצבע, נוחה לכתיבה במכשירי עזר, וקלה להפקה בדפוס.¹⁹ פשטותה הביאה להמצאת מכונות כתיבה ייעודיות מסוגים שונים, ואלה סייעו להפצתה בשנות השלושים והארבעים.

כתב ברייל התפשט באירופה באטיות רבה. בצרפת הוא קיבל הכרה ממלכתית רק בשנת 1854, שנתיים לאחר מות ממציאו; באנגליה – בשנת 1875, לאחר שזכה להצלחה במבחן השוואתי עם סוגי כתב אחרים; למרחב הגרמני נכנס כתב ברייל לראשונה בשנת 1841, במעון בכרסלאו, אך קיבל הכרה רשמית רק בשנת 1879, בקונגרס הבין־לאומי השלישי של מורים עיוורים בכרלין, בהשפעת האנגלים. בארצות־הברית הוא נקלט בשנות השישים של המאה התשע־עשרה אך התפתח שם באפיק

17 בריטניקה (לעיל, הערה 9), עמ' 63.

18 למשל בשנים 1848–1858 תורגם התנ"ך לכתב מון, אך קשה היה להפיצו, שכן מדובר היה בחמישים ושישה כרכים גדולים וכבדים.

19 על תולדות כתב ברייל נכתב רבות ולא ארחיב. אציין שהיה זה שכלול של רעיון לכתב נקודות למישוש שהציע קצין הארטיילריה שרל ברבייה דה לה סרה (Barbier de la Serre, 1767–1841) לצבא בשנת 1821. 'כתב הלילה' (Ecriture Nocturne) שלו נועד לחסוך בחיילים את הצורך להדליק עששית כדי לקרוא בחשכה פקודות שנשלחו אליהם מהמפקדה, וכך לצמצם את חשיפתם לאש האויב. הרעיון להפוך אותיות לנקודות היה מוכר מטבלת הצפנה יוונית עתיקה, ריבוע פוליביוס (Polybius Square). חידושו של הקצין הצרפתי היו הפיכת הנקודות לבולטות, יצירת תא יסוד ופיתוח סרגל ניקוב מיוחד. כשהופיע ברבייה בפני האקדמיה למדעים בפריז הומלץ לו לבחון את המצאתו במוסד המרכזי לעיוורים בעיר (מיסודו של אוי). ברייל בן החמש־עשרה, אחד מחניכי המוסד שנכח בהצגה, אימץ את התא של ברבייה, אך צמצם את שתים־עשרה הנקודות שבו לשש, ושינה לחלוטין את שיטת הקידוד. להסבר בסיסי ראו: ר' אריאלי, 'כתב ברייל: כתב המאפשר לאדם עיוור קריאה וכתיבה', <http://stwww.weizmann.ac.il/communication/Ch-2/Cc2s3t4p1.htm> (נצפה ב־2 באפריל 2011). לתולדות כתב ברייל ראו: סטדלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 5–12.

עצמאי.²⁰ גם תחנות המיסיון ברחבי העולם הסתגלו לאט לכתב החדש, ומשנות השמונים הוא זכה לבכורה בהן.²¹

לסיכום, היחס במערב לחינוך עיוורים היה תולדה של התפתחות הדרגתית בת עשרות שנים בתחומי החברה והתרבות באירופה. הידע בנושא הועמד לרשות מיסיונרים בנכר, אלא שמעמד העיוור שם היה שונה בתכלית.

העיוורון ומעמד העיוור במזרח: חברה, רפואה ומיסיון

ארבע מחלות עיקריות גרמו לעיוורון במזרח במאה התשע-עשרה: גרענת, דלקת עיניים מולדת (ophthalmia neonatorum), בֶּרְקִית (Glaucoma) וְיָרֹד (Cataract). על אלה נוסף אבדן ראייה עקב זיהומים פשוטים שלא טופלו.²²

הגרענת הייתה מחלה הנפוצה במזרח וזוהתה עמו. במחלה זיהומית זו מופיעים גרגרים דלקתיים מתחת לעפעפיים וגורמים להתקפלותם פנימה. במצב זה שורטים הריסים את הקרנית והעפעפון מכאיב ('קוצים בעין'), גלגל העין נעכר, והראייה מתערפלת עד לעיוורון.²³ הגרענת היא מחלת עוני ציבורית המקננת באזורי מגורים מלוכלכים וצפופים, שאין בהם מים זורמים, ושנשים גרים בהם בסמיכות לבעלי חיים. היא מידבקת מאוד, ועוברת בקלות מאדם לאדם, בהפרשות עיניים, אף וגרון, במגע עם בגדים ומגבות ובאמצעות זבובים שניזונו מעיניים דלוקות.²⁴ זו גם מחלה משפחתית, ונשים נחשפות לה יותר מגברים עקב מגען התכוף עם ילדיהן, שבקרבם המחלה נפוצה במיוחד. עד לגילוי

20 כתב ברייל שימש לראשונה בארצות-הברית בשנת 1860 במוסד בסנט-לואיס, מיזורי. בשנת 1868 פיתח מנהל מוסד העיוורים של ניו-יורק, ויליאם בל וייט (Wait, 1839-1916), גרסת ברייל עצמאית בשם 'שיטת הנקודות של ניו-יורק' (New York Point System, NYPS) והפיצה בכל ארצות-הברית. בשיטתו היו תא אופקי – לעומת התא האנכי של ברייל – בן שתי שורות בלבד ומספר עמודות גמיש, עד חמש. שינויים אלה הקלו את הקריאה באצבע המחליקה אופקית והגדילו את מספר התווים ל-120, כפול ממספר התווים שמאפשר התא הסגור של ברייל. שיטת וייט שלטה במדינה כמעט עד מלחמת העולם הראשונה, אך לבסוף הודחה ממעמדה לאחר מאבק ארוך עם חסידים מקומיים של כתב ברייל אמריקני, ששיפרו את תכניו של הכתב האירופי, על ידי קיצור מילים חוזרות לראשי תיבות מוסכמים, אך לא את צורתו. לפרטים ראו: R.B. Irwin, 'The War of the Dots', 2009, <http://www.afb.org/warofthedots/book.asp>.
 (נצפה ב־3 באוגוסט 2011). בשנת 1932 עוצב בהסכמה כתב ברייל האנגלוסקסי האחד בן ימינו (Standard English Braille, SEB). אז עוצב בארצות-הברית גם כתב ברייל האחד לשפה העברית והופיע החיבור הראשון בו – פרשיות נבחרות מהתלמוד (1936).

21 על התקבלות כתב ברייל במיסינוים בסין (1877) ובהודו (1889) ודחיית כתב מון ראו למשל: M. Miles, 'Blind and Sighted Pioneer Teachers in 19th Century China and India' (revised edition), April 2011, <http://www.independentliving.org/docs7/miles201104.html> (נצפה ב־5 באפריל 2011).

22 לתיאור מפורט ראו בספרות רפואית בסיסית, למשל: מ"ה בירס (עורך), מרק: המדריך הרפואי השלם לבית ולמשפחה², בעריכת א' אלירז, תרגם ע' כרמל, אורייהודה תשע"א, עמ' 1297-1309. יצוין שבמקורות המיסיון שימש המונח עיוורים באופן כללי, בלי לפרט ליקויי ראייה לפי סוגים ודרגות כבימינו.

23 א' נבות וא' גרוס, 'המלחמה בגרענת: ראשית בריאות הציבור בארץ-ישראל', קתדרה, 94 (טבת תש"ס), עמ' 94-95.
 24 בשנות התשעים דיווח רופא העיניים ד"ר גרמן (Germann) שהיקף הגרענת אצל הערבים בארץ הוא 60 אחוז בכפרים ו־51 אחוז בעיר, ושתפוצת המחלה נגזרת מרמתה התרבותית של כל עדה בארץ, גם בקרב היהודים. ראו: ש' ניסן וא' בחור, ד"ר מקס סנדרצקי ובית החולים לילדים 'מרינשטיפט' ירושלים, זיכרון-יעקב 2011, עמ' 70, 119; והשוו: ס' ברק, חמש עטרות: ד"ר אהרון מזיא, 'רופא' הלשון העברית, ירושלים תשע"ד, עמ' 116-118; נבות וגרוס (שם), עמ' 95-96.

החיידיק במיקרוסקופ, בשנת 1907, נקשרה המחלה למפגעים סכיבתיים כמו אבק, עשן ושמש.²⁵ הגרענת מילאה תפקיד מרכזי בהתפתחות רפואת העיניים המודרנית בראשית המאה התשע־עשרה, והייתה נושא לימוד חובה לכל סטודנט לרפואה באירופה.

דלקת עיניים מולדת אצל תינוקות נובעת ממחלות מין שונות של היולדת, ובלא טיפול היא גורמת עיוורון. שטיפת עיניים שיטתית בתמיסה כימית אירופית פשוטה שפותחה בשנת 1880 יכלה לרפא את החולים במחלה מידבקת זו, אך כדי לספקה דרוש היה שירות רפואי מתוקן.²⁶

בברקית נגרם נזק לעצב הראייה עקב ניקוז לא מאוזן של הנוזל התוך־עיני, ושדה הראייה מצטמצם והולך עד לשקיעה בעיוורון מוחלט. לברקית גורמים רבים ושכיחותה עולה עם הגיל, אך היא אינה מידבקת. התפתחות הרפואה באמצע המאה התשע־עשרה קידמה את הבנת המחלה, ובשנת 1856 בוצע לראשונה ניתוח מודרני לרפא חולה שלקה בה. ירוד מתבטא בהתעכרות הדרגתית של ערשת העין מטעמי גיל, חשיפה לקרינת שמש, תורשה, תזונה מופרעת ועוד. הטיפול היחיד במחלה לא מידבקת זו הוא ניתוח, אך מפאת מורכבותו ועלותו היא הפכה למחוללת עיוורון בולטת בארצות שאין בהן מתקנים רפואיים.

במזרח העות'מאני היו דלקות עיניים, והגרענת בראשן, איום מתמיד בכל משפחה ונושא מדובר בציבור הרחב.²⁷ בהיעדר מערך רפואי ציבורי נותר המאבק בהן בידי האירופים שהתגוררו בארץ. במוסדות החינוך שלהם נוהלה נגדן מערכה יום־יומית מוקפדת בסיוע רופא הבית, וננקטו אמצעי מנע שונים, כגון דרישה לאישור בריאות כתנאי כניסה, איסור ישיבה ליד ילד נגוע, בידוד ילדים במשחקי חצר וחינוך להיגיינה.²⁸ טיפולים רפואיים ניתנו באופן פרטי, במרפאות מיסיון קטנות או בבתי החולים הראשונים שקמו בארץ.²⁹ עם התגברות החדירה המערבית לאזור הוקמו מוסדות רפואיים ייעודיים: בית החולים למחלות עיניים שפתח המיסיון הבריטי על שם סנט ג'ון בירושלים

25 ל' שנלר כתב על חניך: 'בהיותו נער בן 7 הוא יצא פעם מיפו ללוד. שם – או שנדבק במחלה באותה עיר של עיוורים (Stadt der Blinden) או שמא קוצי צבר עדינים שעפו באוויר נכנסו לעיניו – הרי כששב הביתה החלו עיניו להתנפח באורח מסוכן ולאחר שמונה ימים התעוור. אמו, שטיפלה בכנה אחוזת אימה והרבתה לנשק אותו – נדבקה אף היא בתוך זמן קצר ונותרה עיוורת. האב [...] שממילא היה חולני ולא כשיר לעבודה, עיניו כבר חולות מאוד' (L. Schneller, *Kriegsbriefe aus Palästina*, Köln 1915, p. 45). כבר בשנת 1900 הוא כתב ששישית מתושבי לוד עיוורים ודיווח על קוצי קטטוסים המתעופפים שם ברוח. ראו: idem, *Bitte für die Blinden Palästinas*, Münster 1900, p. 1 (להלן: קול קורא); ובדומה לכך מאוחר יותר: idem, *Wünschet Jerusalem Glück!* Münster 1911, p. 40.

26 ניסן ובחור (לעיל, הערה 24), עמ' 75; P. Schneller, 'Über die tropenhygienische Sanierung Palästinas', Ph.D. dissertation, Eberhard-Karls-Universität zu Tübingen, 1924, p. 88; I.K. Jalili, 'Historical Preamble on Blindness in Arab World and Palestine (MENA)', p. 6, http://jalili.co/covi/02_Histpreamb.htm (נצפה ב־27 ביולי 2011).

27 השקפה, ה, מ ('ח' בתמוז תרס"ד), עמ' 1.

28 בשנת 1902, כש'בית היתומים הסורי' של שנלר היה בשיאו, דווח ש־75 אחוז מחניכיו נגועים בגרענת, 'לעומת מוסדות אחרים שבהם נגועים 90%'. ראו: BAZ, 1903 (2), p. 25; וראו גם: BAZ, 1908 (2+3), p. 26.

29 ט' טובלר, תרומה לטופוגרפיה הרפואית של ירושלים (סקירת המצב הרפואי בירושלים בשנת 1846): בתי החולים בירושלים, תרגם ש' שטרן, חיפה תשס"ה, עמ' 38–39. טובלר דיווח גם – לפני הופעתם של גורמים רפואיים מערביים – על בית חולים מוסלמי לעיוורים בירושלים המכונה 'קולגיום לדרווישים עיוורים', ושלומדים בו תפילות מואזין. לא ברור אם מדובר במתקן רפואי, במעון חינוכי או במוסד משולב. ראו: שם, עמ' 57. בשנת 1891 פתח השלטון העות'מאני בית חולים עירוני בירושלים לשירות הכלל.



טיפולי עיניים
במרפאת 'חברת
המיסיון הכנסייתית'
(CMS) האנגלית
בעזה, העיוורים
מחזיקים במקלות
ארוכים

בשנת 1883 לטובת הכלל, ובית החולים היהודי למחלות עיניים 'למען ציון' שפתחה חברת חרדים מפרנקפורט בשנת 1905 בעיר למען קהילתה.³⁰ מספרם של רופאי העיניים המקצועיים בארץ היה קטן. בשנת 1900 למשל, רק אחד מתוך שלושים וחמישה הרופאים בירושלים היה רופא עיניים, וזאת בשעה שחמישית מיושבי העיר היו נגועים בעיניהם.³¹

על מגבלותיו של כוח הרפואה המערבי נוספו מכשולים תרבותיים שהציבו החולים. הללו נשענו על רפואה עממית, לחשים ואמונות תפלות, וכשבאו לבריקה היה מצב רבים מהם גרוע עד חסר

30 ר' יצחקי, 'הקמתו והתפתחותו של בית-החולים למחלות עיניים סנט ג'ון בירושלים' (1882-1948), קתדרה, 67 (ניסן תשנ"ג), עמ' 114-135. המוסד קיים עד ימינו בשם 'בית החולים האופתלמי הבריטי' (The British Ophthalmic Hospital). על בית החולים 'למען ציון' ועל פעולותיה של 'תחנת הבריאות העברית' המודרנית מיסודו של הנדבן האמריקני נתן שטראוס בשנים 1913-1916 ראו: נבות וגרוס (לעיל, הערה 23), עמ' 92-104; על הכשרת אחיות לטיפול בחולי עיניים ראו: נ' ברטל, חמלה וידע: ראשית מקצוע הסייעוד בארץ ישראל בארץ ישראל 1918-1948, ירושלים תשס"ה, עמ' 34.

31 דיווח של א"מ לונץ בתוך: י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 335; היו רופאי עיניים שפעלו כרופאי קהילה כלליים כגון ד"ר רוטשטיין בטבריה (בשנת 1893) וד"ר ישעיהו בלידן האמריקני, שממקום מושבו בצפת טיפל גם במתיישבי ראש-פינה.

תקנה.³² גם ההנחיות הטיפוליות שקיבלו לא נקלטו בקלות. ד"ר מקס סנדרצקי דיווח מירושלים שהערביות מסרבות לרחוץ במים את עיני ילדיהן, וכדי שלא יסתלקו מבית החולים שלו בטרם עת הוא נאלץ לערבב במים מעט צבע, חיקוי לתרופה, אלא שאז שטפו האימהות את הילדים בקדחתנות והרבה יותר מהדרוש. על פי מקור מקביל ממצרים לא השתמשו המקומיים במים לטיפול בתינוק נגוע מתוך אמונה שאין לרחצו בשנתיים הראשונות לחייו.³³ מלבד חוסר האמון ברופא ובשיטותיו הלא מוכרות חשדו בו גם בשל היותו נוצרי. לפי אחד המקורות לא נטלו ערבים מקומיים תרופה מנוצרי לפני שניסו אותה על כלב, ועיוורים, מתוך חשש מכישוף, נהגו להטיל קללה על הצלב במרפאה טרם כניסתם לניתוח.³⁴ הרכבת משקפיים מטעמים רפואיים הייתה בעיה כשלעצמה.³⁵



ילדה מוליכה עיוור בשער בית החולים הסקוטי, טבריה (1934)

32 טובלר (לעיל, הערה 29), עמ' 18–23; L. Bauer, *Volksleben im Lande der Bibel*, Leipzig 1903. pp. 240–241; שנלר (לעיל, הערה 26), עמ' 87.

33 ניסן ובחור (לעיל, הערה 24), עמ' 75; ג'ילי (לעיל, הערה 26).

34 J. Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, New York 1970 (Edinburgh & London 1910), pp. 251–252. ראו גם: א' חביבי (ד"ר), 'מצב התחלואה והתמותה במחצית הראשונה של המאה ה־19 בירושלים', א' לורברבוים וצ' רון (עורכים), ירושלים: לקט מאמרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 33–34; ג'ילי (לעיל, הערה 26); בעיות מסוימות קיימות עד היום, למשל עיוורים מוסלמים אינם משתמשים בכלבי נחייה עקב מעמד הכלב כטמא באסלאם.

35 זקן כפרי הסביר לרופאים האנגלים שההסתייגות ממשקפיים נבעה בין השאר מכך שהטורקים היו חוקרים כל אדם שהרכיב משקפיים עקב חששם מהמעמדות המשכילים. ראו: ג'ילי (שם), עמ' 4. ברבעון של שנלר סופר על חניך לבנוני עיוור שראיתו הושבה לו בניתוח שנעשה בשנת 1892 בבית החולים הגרמני – מיד אחר כך הצליח, בעזרת משקפיים מתאימים, לטייל בעיר ואף לקרוא ככל הילדים בתנ"ך שאותיותיו גדולות. ראו: BAZ, 1892 (3), pp. 38–39.

בנסיבות אלה היה העיוורון, חלקי או מלא, תופעה נפוצה באזור, ומראהו של עיוור ברחוב המשיך להיות שכיח גם בראשית המאה העשרים.³⁶ מצבו ומעמדו החברתי של העיוור תוארו בביטאון של 'בית היתומים הסורי' בשנת 1901:

ומה באשר למצב העיוורים הרבים בארצנו? בארצות מתורבתות מטפלים השלטונות באומללים אלה, אך לכך טרם הגענו כאן. הרשויות אינן עושות דבר בנושא, ועוד פחות מכך הקהילות שמהן באו. לעבוד אינם יכולים כיוון שהזדמנויות לתרגול כישורים שימושיים מצויות כאן אך בקושי. הם לרוב עניים כל כך עד שקשה לכלכלם, וכך הם תלויים במקרים רבים בחסדי הקבצנות [...] כמה מעציב לנהל על כורחך חיי קבצן, בלי בית, בלי אהבה, ללא עיסוק ובלי חברים! [...] עבור העיוורים (המבוגרים) לא נעשה הרבה. אצל המוסלמים הם אמנם נחשבים קדושים למחצה, ומעניקים – כנראה בזכות זיכרונם הטוב – את שירותיהם המיוחדים בתפילות ובלוויות, וגם דיור מיוחד מוקצה להם בסביבות המסגדים. אך מה עצוב גורלם של הילדים העיוורים, שפעמים רבות נאלצים לחיות במצוקה גדולה ברחוב, על ערמות אשפה ובתנורי האפייה בכפרים! אם חפצים לשפר את מצבם – חייב הדבר לנבוע מהקרקע הפורייה של האהבה הנוצרית.³⁷

תהום נפערה אפוא בין מצב העיוור במזרח למצב עמיתו במערב. העיוור במזרח לא קיבל סיוע מקהילתו ולא זכה לעזרה סיעודית ממוסדת. הוא היה חסר מעמד, והשכלתו, אם זכה להשכלה כלשהי, באה מהאזנה ומלימוד בעל־פה בלבד. מצב זה, לפי שנלר, לא השתנה עד סוף התקופה העות'מאנית.³⁸ את בית הספר הפרוטסטנטי הראשון לעיוורים בסוריה פתחו בשנת 1868 האנגלייה אוגוסטה מנטור-מוט (Mentor-Mott) ובעלה בכיירות. בני הזוג באו בשנת 1862 לסייע למיסיונרית אליזבת בוון-תומפסון (Bowen-Thompson, 1812-1869) להקים בלבנון רשת של בתי חינוך ותעסוקה לאלמנות מרוניות, ניצולות מעשי הטבח הבינ-עדתיים שם בשנת 1860.³⁹ המגמה לעיוורים קמה באקראי, כיזמה אישית של מר מוט ועל סמך ידיעותיו האישיות בנושא. לפי דיווחי המיסיון התמריץ לפתיחתה היה התפרצות קשה של מחלת הגרענת בשנת 1867 בסוריה ובמיוחד בכיירות ובערי החוף, שהמיטה עיוורון פתאומי על 2,000 איש. בביוגרפיה של בוון-תומפסון נכתב:

הרעיון להקל את סבל העיוורים על ידי הכשרתם לקרוא בעצמם את הבשורה [the Gospel] עלה בדעתו של מר מוט בזכות ילדה קטנה עיוורת [שפגש] בבעל-בק כאשר סייר בעתיקותיה הנפלאות בקיץ 1866 [...] הצעד הראשון היה להכין גרסה ערבית לבשורה של יוחנן באותיות תבליט בשיטתו של מון [Moon]. כאשר סיים פתח מר מוט את בית הספר לעיוורים בפברואר 1868.⁴⁰

36 למשל בשנת 1910 היה אחד מכל חמישים תושבים במצרים עיוור חלקי או מלא. ראו: בריטיניקה (לעיל, הערה 9), עמ' 66. בסקר העיוורים הראשון שנערך בפלשתינה, בשנת 1931, נמצא שמצב העיוורים בה זהה, 'אם לא גרוע יותר', מזה שבמצרים. ראו: ג'ילי (לעיל, הערה 26), עמ' 4, 7. בישראל ידועים כיום כ-27,000 עיוורים ולקויי ראייה, ומדי שנה נוספים עליהם כ-2,000 חדשים, גם עקב העלייה בתוחלת החיים.

37 9-10 pp. (1), 1901 BAZ. ראו גם: 23 p. (2), 1912 BAZ.

38 23 p. (2), 1912 BAZ. דיווחים דומים הגיעו ממיסיונרים במזרח הרחוק. רק ביפן הועסקו עיוורים בקביעות, וכמעט בלעדית, בתחומי העיסוי, הדיקור סיני והמוזיקה. לימוד עיסוי נמשך שם שלוש-חמש שנים, ובסיומן יכול היה העיוור להתפרנס, הישג לא מוכר באירופה. ראו: בריטיניקה (לעיל, הערה 9), עמ' 66.

39 ממפעל זה צמח ארגון חינוך הנשים הגדול 'המיסיון הסורי הבריטי' (British Syrian Mission, BSM). ראו: A.L. Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901*, Oxford 1966, pp.156-157.

40 H.B. Tristram. (ed.), *Daughters of Syria: A Narrative of Efforts by the Late Mrs. Bowen-Thompson*, London 1872. p. 268-271. המונח המיסיונרי בית ספר (school) שקול לכיתה בת ימינו.

בסיוע בית הרפוס האמריקני בכיירות הופקו חיבורים בכתב המיוחד, ועיוורים צורפו לבחינות הפומביות השנתיות של תלמידי הרשת. מעט מאוחר יותר נפתחו שלוחות לעיוורים בבתי חינוך של הרשת בדמשק, בצידון וכנראה גם באנטיוכיה. מפעלם המיוחד של הזוג מוט נודע בחוגים הפרוטסטנטיים, והגיע גם לידיעת שנלר בירושלים.

ראשית חינוך העיוורים ב'בית היתומים הסורי'

שנלר, המיסיונר הפרוטסטנטי יליד גרמניה, הגיע לירושלים בשנת 1854 בשליחות ארגון שווייצרי להכשרת מיסיונרים, 'מיסיון עולי הרגל' מסנט כרישונה שליד בזל (Pilgermissionsanstalt, St. Chrischona). בשנת 1860 הוא יסד, בתיאום עם שולחיו משווייץ ובסיועם, פנימייה חינוכית בשם 'בית היתומים הסורי' עבור קומץ אסופים שהציל מהפרעות הבין־עדתיות בלבנון שנזכרו לעיל. במוסד הוקמה מערכת חינוך מקצועי מקיפה עבור נוער ערבי עזוב, והיא כללה הכשרה בסדנאות מלאכה מגוונות. המקום התבסס על מסורת פרוטסטנטית מיוחדת ורבת שנים וראה את ייעודו בעיצוב המתבגר כאומן עצמאי המתפרנס בכבוד, תורם לקהילה ומהווה מופת אישי נוצרי בחברה.⁴¹ באמצע שנות השבעים היה המוסד לבית החינוך הפרוטסטנטי הגדול בירושלים.

בשנת 1889 עבר בסיס האם של 'בית היתומים הסורי' משווייץ לגרמניה, ובשנת 1894 נרשם כאגודה מוכרת בקלן. בשנת 1896 הלך י"ל שנלר לעולמו; בנו הבכור, הכומר תאודור שנלר (1856–1935), קיבל את ניהול המוסד בארץ, ואחיו, הכומר לודוויג שנלר הבן (1858–1953), השתלב בוועד המנהל בגרמניה. השניים הגדילו את המוסד, הביאוהו לשיאו, ובסוף התקופה העות'מאנית הוא נחשב למוסד הפרוטסטנטי החשוב ביותר מסוגו בארץ הקודש.⁴² אז גם שודרגה מגמת העיוורים ופרק חדש נפתח בתולדותיה.

במצע המקורי של 'בית היתומים הסורי', שפורסם בשנת 1860, נכללו תריסר מקצועות ששנלר התחייב לפתח לחניכיו, אך עיוורים לא הוזכרו בו. הרקע להקמת מגמת החינוך המיוחדת, עשרים שנה אחר כך, הוסבר בדו"ח השנתי של הארגון לשנת 1881, ערב פתיחת המגמה:

בפסחא שנה זו ככוונתנו לארגן כיתת עיוורים ראשונה מסוגה בארץ הקודש. מבוגרים וילדים שאיבדו את מאור עיניהם מצויים במספרים גדולים בירושלים ובסביבתה. עקב החום הניכר (באזור) מופיעות לעתים קרובות מחלות עיניים מסוכנות, והללו מטופלות על ידי רופאים עממיים מקומיים, שלא פעם גורמים לאבדן הראייה. העיוורים האומללים שלא למדו, ושאינם מבינים מאומה, תלויים למחיתם בפשיטת יד וכך מתדרדרים לחידלון. במסעותיו של אב היתומים (בארץ) הופנתה אליו בקשה מטעם הורים רבים שיקבל את ילדיהם העיוורים לביתו. אנו סברנו שא"ל לנו לדחות את הדרישות החוזרות ונשנות מסוג זה ולפיכך מתכוונים (עד פסחא כנאמר לעיל) לקלוט במוסדנו מספר קטן של ילדים עיוורים – בהתחלה שישה עד עשרה במספר.

גם אם ייבצר מעמנו להחזיר להם מיד את כושר הראייה הגשמי, לפחות נחרוט בלבם את ישוע, שהוא האור לכל האפלה שבעולם. בתחילה נקבל רק בנים, כי נערות עיוורות טרם הוכשרו בשום מוסד; אנו מקווים

41 לפרטים ראו: JB, 1860–1861, pp. 4–5.

42 ריכטר (לעיל, הערה 34), עמ' 264.

להדריכם בכל מקצועות הלמידה וכן במלאכות מתאימות. תקוותנו שלאחר סיום ההכשרה הלימודית יוכלו להרוויח בעצמם את לחמם היומי, ושבחסדי האל ישקדו על חלקם באור הקודש.⁴³

ברקע המהלך עמדה, כך נראה, בנייתו של בית החולים האנגלי לרפואת עיניים בירושלים והמודעות הגוברת לצורך להתמודד עם העיוורון. הרעיון החדש היה יזמה אישית של שנלר ולא פרי הכוונה של מוסד האם בשווייץ; הרעיון התאים לרוחו היזמית הבלתי נלאית, והוא גם קיווה להשיג באמצעותו סיוע כספי למען בית היתומים ופרסום בחו"ל.

כיתת העיוורים הראשונה, ובה שמונה ילדים, נפתחה בצנעה במרתף שבעורף הבניין הראשי במתחם בשנת 1882. המורה הראשון היה עוזר הוראה ערכי עיוור בשם דאוד (Daud) שלמד בבית הספר של מוט בבירות.⁴⁴ שנתיים אחר כך, בשנת 1884, הוא עזב ובמקומו בא מגרמניה מדריך עיוורים בשם ארנסט מְניג (Männig).

הילדים העיוורים למדו לימודים עיוניים בבית הספר היסודי עם התלמידים הרגילים, ובשעות אחר הצהריים השתתפו בשיעורי מלאכה מיוחדים, ובהם למדו בעיקר קליעת מוצרי קש ושזירת חבלים.⁴⁵ מפות תבליט ככדות של יבשת אירופה, ארץ-ישראל וצפון אמריקה, עשויות עץ וגבס, יובאו לצורך שיעורי גאוגרפיה, ובזכותן ידע החניך העיוור על העולם יותר מאשר ילד פיקח מקומי בן גילו (ראו תמונת השער בעמ' 101).⁴⁶ כתב הלימוד היה כנראה מלכתחילה הברייל, הכתב החדש לעיוורים שהתפשט באותה תקופה באירופה. כשנפתח בית הדפוס של המוסד, בשנת 1885, צוין במפורש שזה הכתב המשמש בו, ופורסם כי הוא הומר לראשונה לערבית. באמצעות מכונת דפוס מיוחדת שהוכנה בנגריית הבית הודפסו בכתב ברייל חומרי לימוד, קבצים של כתבי קודש וכן תנ"ך לעיוורים (Blindenbibel) אישי לכל חניך.⁴⁷ כלי הכתיבה של כל חניך היה דְקָר, מעין מרצע קטן, והוא היה לוחץ אותו, דרך סרגל מתכת מחורר, על נייר עבה. בעתות הפנאי הוצאו העיוורים להשתעשע בשדה מדרום למוסד, באין מגרש משחקים מסודר עבורם.⁴⁸

בתום התקופה השווייצרית של 'בית היתומים הסורי', בסוף שנות השמונים, הייתה מגמת חינוך העיוורים קטנה ולא מפותחת. המורה הגרמני עזב והותיר את הכיתה בידי חניך בשם עטאללה עיסא

JB, 1881, p. 7 43

44 במאמר על חינוך העיוורים בבית היתומים של שנלר שפורסם לאחרונה נכתב שהמורה הראשון לעיוורים היה פרידריך הילד (Hild), אך הסימוכין שהובאו לכך שגויים, ובמקורותיו הישירים של הארגון לא ידוע על איש צוות בשם זה. ראו: A.G. Krauß & C. Schiffner, 'Die Blindenanstalt im Syrischen Waisenhaus – eine Fallbeschreibung', *Blätter für württembergische Kirchengeschichte*, 111 (2011), p. 99

45 בקשת י"ל שנלר מן הקונסוליה הגרמנית לקבל פטור ממכס ביפו על סרגלי כתיבה מיוחדים, 17 באוגוסט 1883, ארכיון הקונסוליה הגרמנית, ארגז 258, A/XXVIII/18, מס' 1198; בקשות לקבל פטור ממכס על מכונה לשזירת חבלים לעיוורים ועל קש לקליעה מגרמניה ומשווייץ, 11 בינואר 1884, 18 בפברואר ו-27 במרס 1885, שם, מס' 375, 394.

46 בשנת 1890 ראה אורח כיצד חניך עיוור מצביע בתבליט של אירופה, ראו: L. Schneller, *Die Kaiserfahrt durchs Heiligen Land*, Leipzig 1899, p. 170. בשנת 1898 סופר על חניך שהצביע גם על ירושלים, ראו: BAZ, 1890 (2), p. 28. ובשנת 1900 הוזכרו מפות תבליט שהילדים מזהים בהן גם את צפון אמריקה וניו-יורק, ראו: שנלר, קול קורא (לעיל, הערה 25), עמ' 6.

47 BAZ, 1890 (2), p. 28. על המכונה ראו: שנלר, קול קורא (שם), עמ' 4. בעת ביקור הקיסר הגרמני במתחם קראו בפניו החניכים מתוך מקראה זו. ראו: שנלר (לעיל, הערה 46).

48 שנלר, קול קורא (שם), עמ' 15, תצלום 8.

(Issa), לאחר שהכשירו באופן לא ברור להוראה עיונית ומעשית. היו בכיתה עשרה חניכים בלבד, מקום עבודתם היה קטן ולא מאוורר, וציודם דל.⁴⁹ לא רק היעדר סיוע מן ההנהלה בשווייץ גרם למצב זה אלא גם פערים תרבותיים בין המוסד המערבי למקומיים. שנלר דיווח למשל על הורי עיוורים שמיהרו להחזיר את ילדיהם הביתה עקב לחץ חברתי מצד שכניהם, אשר גינו את הוצאתו של נכה ממשפחתו והפקרתו בידי גורמי חוץ. הוא מצא שרתיעת הערבי המקומי ממושג העבודה האירופי, רתיעה שהכיר המיסיונר בסדנאותיו, הייתה קיימת גם במשפחות העיוורים. על חניכיו הבוגרים יחסית, בגילאי עשר-שתיים-עשרה, הוא דיווח שהתרגלו לקבץ נדבות ('ואהבו זאת'), ושלחצו על קרוביהם לחלצם מהמוסד ולהשיבם לעיסוקם הקודם. על כל אלה נוספה לדברי שנלר עמדת הממשל הטורקי, שסבר כי עדיף לעיוורים לקבץ נדבות מאשר ליפול לידי המיסיונים, בין שאלה הרומיים-קתוליים, 'הלוחצים את הילד אל כיסא הווידויים', ובין שאלה הפרוטסטנטים, 'המכריחים אותו לעבוד'.⁵⁰

שדרוג חינוך העיוורים ב'בית היתומים הסורי'

בתקופת התבססותו של הארגון בגרמניה (1889-1896) לא זכתה מגמת העיוורים בירושלים לתשומת לב. ההתעוררות הכללית לטובתה החלה בעקבות ביקורו של הקיסר הגרמני ב'בית היתומים הסורי' בשנת 1898 וכניסתו לחדר העיוורים הקודר.⁵¹ המהלכים היו עקביים ויסודיים. תחילה פרסמה האגודה ברחבי ירושלים את דבר קיומה של המגמה כדי למלא את ספסליה. אחר כך שיגרה את המורה הערבי העיוור סלמה עיאש (Ayásch) להשתלמות מקצועית בחו"ל.⁵² עיאש היה ילד עיוור למחצה כאשר בא למוסד מלבנון, ואיבד כליל את מאור עיניו חרף טיפולים רפואיים בירושלים, ומשנת 1894, בתום לימודיו, צורף לצוות המוסד. בשנת 1900 הוא נשלח לשנתיים וחצי למוסד העיוורים הארצי של הדוכס הגדול' בעיירה נויקלוסטר, מְקָלְנְבוּרְג (Großherzogliche Landesblindenanstalt, Neukloster, Mecklenburg), מרכז ותיק להכשרת מורי מלאכה עיוורים בצפון גרמניה שגילה אהדה לעבודת המיסיון בארץ הקודש.⁵³

צעד משלים למהלכים אלה היה ההחלטה לבנות לעיוורים מעון עצמאי מודרני. המיזם המורכב נפתח בשנת 1901 במבצע גיוס תרומות מקיף. ברבעון המוסד, 'השליח מציון', פורסם מאמר בנושא,

49 BAZ, 1901(2), p. 20. לא מצאתי נתונים על מספר העיוורים במוסד בתקופה השווייצרית.
 50 JB, 1883, p. 10 (הערת שוליים). בנאומו לרגל עשרים וחמש שנה למוסד סיפר י"ל שנלר על ערבי שהביא את בנו העיוור רכוב על חמור כדי למסרו לחינוך, אך כששמע שחניכים מתבקשים גם לעבוד, סבב על עקביו והסתלק בכעס מן המקום. ראו: JB, 1884, p. 14.
 51 שנלר (לעיל, הערה 46), עמ' 170.
 52 SVSW 69 (29.10.1903), p. 3; BAZ, 1900 (2), p. 23; 1901 (2), p. 20.
 53 K. Lambcke, 1864. לפרטים נוספים ראו: Die Grossherzogliche Blindenanstalt zu Neukloster in Mecklenburg-Schwerin, Schwerin 1913. אין לשלול את האפשרות ש"ל שנלר למד על המוסד ישירות מפיו של הדוכס הגדול ממקלנבורג, שביקר ב'בית היתומים הסורי' בשנת 1872. ראו: שנלר, שאלו שלום ירושלים (לעיל, הערה 25), עמ' 99. על עיאש ראו: שנלר, קול קורא (לעיל, הערה 25), עמ' 10-12.



המוסד לחינוך עיוורים בנויקלוסטר, דוכסות מקלנבורג, מקום הכשרתו של מורה העיוורים הערבי של שנלר בשנים 1904-1902



שער החוברת 'קול קורא למען העיוורים של פלשתינה' (1900), שנועדה לגיוס כספים להקמת מעון העיוורים המודרני של שנלר (באדיבות ארכיון הכנסייה האוונגלית המחוזית בשטוטגרט (ILKAS))

והוברת התרמה מאוירת, שכותרתה 'קול קורא למען העיוורים של פלשתינה' (*Bitte für die Blinden Palästinas*), הופצה בכנסיות רבות בגרמניה, בערים ובכפרים. החוברת בת שמונה עשר העמודים נכתבה בנימה דתית ובסגנון ציורי נוגע ללב. תואר בה מצבם העגום של העיוורים בארץ בהשוואה לאורחותיהם ב'בית היתומים הסורי', וצורפו תצלומים נדירים להמחשה. צוין גם שכעוד שבגרמניה פועלים שלושים ושניים מוסדות גדולים לעיוורים, הרי בארץ הקודש המוסד היחיד המטפל בהם הוא זה של שנלר.⁵⁴

המזל האיר פנים וכעבור זמן קצר מצא הרוזן כריסטוף פון מיניך (*Graf von Münnich, 1825–1902*), את החוברת כאשר ביקר בכנסייתו בדרזדן בתפילת יום ראשון. פון מיניך היה ד"ר למשפטים ונצר אחרון לשושלת אריסטוקרטית רבת מעללים בתולדות אירופה מאז המאה השמונה עשרה. הישיש, פרוטסטנטי אדוק, מתבודד ועתיר נכסים,⁵⁵ קרא, התרשם וביקש מידע על אודות האגודה מקלן. שמונה ימים לאחר שנענה, הודיע כי הוא מתכוון להוריש את כל הונו למטרה הנעלה שהציב 'בית היתומים הסורי'.⁵⁶ האגודה הסכימה לתנאים שקבע הרוזן, וחודשים ספורים אחר כך הלך הרוזן בן השבעים ושבע לעולמו. ל' שנלר נסע לדרזדן לטפל בסידורי הקבורה, וב-25 במאי 1902 ליווה את התורם בדרכו האחרונה.



ששת התנאים שהכתיב הרוזן שילבו כמנהג התקופה נדבנות, חינוך ואמונה: הוצהר כי העיזבון ינוהל כקרן סגורה ואפשר יהיה להשתמש רק בריבית שנתית; הוכרז שהכספים לא יופנו לבנייה אלא רק לצורכי ניהול ותחזוקה של מגמת העיוורים; נקבע כי המגמה תיועד לבנים ולבנות כאחד;⁵⁷ סוכם נוסח הכתובות שייחקקו על לוחות הקדשה מיוחדים לזכר אמו של התורם, ונקבע אופן התקנתם בחזית הבית; הותר להזמין על חשבון הקרן פסל מתכת אמנותי גדול של ישו הצלוב להתקנה בחזית הבית ('צֶלֶם, שהעיניים העיוורות לא יוכלו לראות לעולם').⁵⁸ נוסף על כך נקבע שבמבוא בכל כתבי הקודש המופצים לחניכים בירושלים תתווסף הקדשה בגרמנית ובערבית, ובה צייטה מסוימת מדברי מרטין לותר.

ההון שקיבלה האגודה הגיע בסופו של דבר לסכום לא צפוי – 220,000 מרק זהב. הוא הושקע בקרן סגורה שנשאה את שם הרוזן, וחישובים הראו שמרווחי הריבית אפשר להפעיל מעון גדול

⁵⁴ 6, p. 56 (11.2.1901), p. 4; 54 (4.10.1900), pp. 7–10; SVSW, 1901 (1), pp. 7–10; BAZ, 1901 (1), pp. 7–10. החוברת 'קול קורא' (לעיל, הערה 25), שכתב ל' שנלר בקלן, נושאת את התאריך ה-1 אדוונט 1900 (2 בדצמבר 1900). תודתי לאייל איזלר מארכיון LKAS בשטוטגרט שהעביר את המסמך לעיוני.

⁵⁵ על אבות השושלת, גנרלים פרוסים בשירות הקיסרות הרוסית, ראו: BAZ, 1925 (1), pp. 9–12.

⁵⁶ על המודעות המיוחדת לעיוור ולצרכיו בעיר דרוזן ראו לעיל, הערה 13.

⁵⁷ כדוגמה אישית אימץ פון מיניך ילדה עיוורת משכם, הראשונה במגמה. ראו: SVSW, 59 (9.1.1902), p. 8.

⁵⁸ 7–10, pp. 58 (26.9.1901), pp. 7–10. SVSW, 58 (26.9.1901), pp. 7–10. נקבע מראש שהפסל יעוצב על פי תמונתו של האמן האיטלקי רוציו די בונינסנה

איש סיינה (1255–1319) Duccio di Buoninsegna (בקרוב). ראו גם: BAZ, 1905 (13.7.1905), p. 8; SVSW, 59 (9.1.1902), p. 8.

לארבעים ילד.⁵⁹ תרומה זו שימשה מנוף לגיוס כספים לבניית המעון בקרב ידידי האגודה בגרמניה, שוודיה ושווייץ.⁶⁰

המיסיון נדרש לעדכונים בתחום חינוך עיוורים מודרני, ולשם כך יצאו כל חברי הוועד המנהל בסתיו 1901 מקלן לסיור לימודי מיוחד בעיירה ניוויד שעל נהר ריין (Neuwied am Rhein), מצפון לעיר קובלנץ (Koblenz). שנתיים קודם לכן נפתח שם 'מוסד העיוורים האוונגלי המחוזי' (der Evangelische Provinzial-Blindenanstalt)



מוסד העיוורים המחוזי בעיירה ניוויד על נהר ריין, המוסד נחשב למתקדם בגרמניה (1900)

שנחשב למתקדם ביותר בגרמניה. מנהל המוסד, פרונברג (Froneberg), ערך לאורחים מקלן סיור שתואר 'יסודי ומועיל' בפנימייה החדשה, שהיו בה שמונים חניכים, ובמתקניה.⁶¹ סיור זה, שת' שנלר בא במיוחד מירושלים להשתתף בו, היה הבסיס לתכנון מעון העיוורים הארץ-ישראלי. התכניות שהכין שנלר למבנה לאחר שובו ארצה הועברו לקלן, לטושו ואושרו לאחר מספר דיונים.⁶² בניית מעון העיוורים החלה בקיץ של שנת 1902, נוהלה על ידי ת' שנלר, ועלתה סכום נכבד – 52,000 מרק. בסיומה, בסוף 1903, ניצב מבנה שנחשב עד היום ליפה ביותר במתחם שנלר.⁶³ זהו בניין דו-קומתי גדול ומוארך בעל צמד אגפים צדדיים בולטים וקומת מרתף מרווחת. אולם מלאכה מרכזי הותקן באמצע קומת הקרקע, חדרי לימוד וציוד מצדדיו, וחדריהם האישיים של המורה והמוקרה בקצותיו. בקומה השנייה נמצאו חדרי השינה והרחצה, מפוצלים בין אזור הבנים לאזור הבנות, וחדרים

59 BAZ, 1902 (4), p. 58. לתרומה הכספית הראשונית נוספו 80,000 מרק ממכירת נכסי המנות, ונוכו מסי עיבובן וקצבה שהותר הרוון למספר מקורבים. ראו: 4 (12.1.1906), p. 85; SVSW, 62 (17.7.1902), p. 5; דיווחיו המאוחרים של ל' שנלר בשנת 1925 היו מופרזים. ראו למשל: L. Schneller, Vater Schneller, Leipzig 1925, p. 11; BAZ, 1925 (1), p. 235. קראוס ושיפנר העריכו שמדובר, במונחים של ימינו, בסכום של 1,137,000 אירו. ראו: קראוס ושיפנר (לעיל, הערה 44), עמ' 91, הערה 21. עלות החזקת השנתית של ילד עיוור האמירה בסופו של דבר ל-300 מרק. לכן, כהשלמה, פנה המוסד לתורמים אירופים והציע להם 'לאמץ' ילד עיוור ולשלם עבור החזקתו השנתית, ולקבל דיווח אישי על התקדמותו. ראו: SVSW, 70 (18.12.1903), p. 6; L. Schneller, Tröstet Jerusalem! Köln 1906, p. 60; SVSW, 92 (3.1.1907), p. 4

60 האגודה המציאה שיטה מקורית לגיוס כספים: היא הדפיסה קריאה לתרומה על 'נייר כסף' (רדיד בריל, Stanniol), ששימש לאריות שוקולד, סבונים וראשי בקבוקי יין, ושהיה לו אז ביקוש רב, וכך הופצה הבקשה לקהל רחב. ראו: קראוס ושיפנר (שם), עמ' 94.

61 לאחר שקיסרית גרמניה העניקה למוסד את חסותה שונה שמו ל'בית אוגוסטה ויקטוריה' (Auguste-Viktoria-Haus). עד מלחמת העולם הראשונה אירח המקום אנשי מקצוע ומשלוחת מגרמניה ומרחבי אירופה ואפילו מארצות-הברית ומיפן. ראו: E.W. Kupfer, Blinden- und Sehbehinderten-bildung in Neuwied seit 100 Jahren, Neuwied 1998, pp. 1–28, 123–125. ל' שנלר הזכיר מוסד זה לראשונה במגשר התרומות קול קורא (לעיל, הערה 25), עמ' 10.

62 על שלבי התכנון ראו: 3–2 (7.4.1902), pp. 61; SVSW, 60 (20.2.1902), p. 7; ושם שרטוטים; למיקומו של הבניין במערך הכללי של 'בית היתומים הסורי' ראו: ג' גורדון, 'מתחנת מיסיון לשכונה: התפתחות מתחם "בית היתומים הסורי" של שנלר בירושלים בשלהי העידן העות'מאני', קתדרה, 128 (תמוז תשס"ה), עמ' 83–84.

63 על עלות הבנייה ראו: 27 (2), p. 27. BAZ, 1903 (2), p. 27. המבנה מיועד כיום לשימור מוקפד באחריות עירונית ירושלים.

של הורי הבית חוצץ ביניהם. מרפסת ארוכה חיברה את אגפי הקומה, ובמרכזה, על המעקה, הותקן פסל הצלוב המובטח, עשוי ברונזה, ומונמך במיוחד כדי שהילדים יוכלו למשוש. פנים הבית עוצב ברגישות: 'כל הבית בנוי פרקטית, יפה, רחב ידיים, עליז וכצבעים בהירים. ככל חדר [שינה] נתלה כלוב ובו קנרית שאמורה לשיר לילדים שיר ערש עליו קטן לקראת לילה'.⁶⁴ מיטות ברזל חדשות נרכשו ממפעל בקלן, ובחדרי השירותים הותקנו אסלות מודרניות ממפעל בהמלינג (Hemeling), להקל על יושבי המעון. שעון מכני מתכוונן נתרם למעון, 'כדי שהעיוורים ידעו את השעה בעזרת צליליו ויקפידו על דייקנות'.⁶⁵ מעון העיוורים נבנה ממערב לבניין הראשי, והשטח הרחב ביניהם הוכשר לחצר התעמלות ומשחקים כמצוות המומחים. פסי חצץ הותקנו בה כדי לאפשר לעיוורים גישה קלה, בהליכה, חזרה לכניסות הבית.⁶⁶ בקדמת המבנה נשתלו על פי דרישת התורם שני צמדי עצים לרווחת השוהים בהפסקות.⁶⁷ בשנת 1909 הותקן על גג הרעפים של המעון מגדלון עץ מחודד ומסוגנן, מכוסה לוחות אבץ ונושא פעמון, והמבנה קיבל את מראהו הסופי.⁶⁸



מעון העיוורים
במתחם שנל –
מראה כללי (1930):
מגרש ההתעמלות
בחזית, עצי הצל
לפני שער הבניין

64 SVSW, 79 (13.7.1905), p. 12 קנרית היא ציפור שיר צהובה קטנה (בגרמנית kanarienvogel, באנגלית Canary) שמוצאה מהאיים הקנריים, ושבויתה באירופה בראשית העת החדשה.
65 SVSW, 62 (17.7.1902), p. 6; 63 (23.9.1902), p. 11
66 על משחקי החוץ של העיוורים, בחישוקים, סביבונים, חרוטים, כדורים (כדורת?), קוביות ואף משחק 'פרה עיוורת', ראו: שנלר, קול קורא (לעיל, הערה 25), עמ' 14; הנ"ל, נחמו ירושלים (לעיל, הערה 59), עמ' 61.
67 התורם ביקש שיישתלו עצי התויה, המכונה 'עץ החיים'. מדובר בתויה מערבית (*Thuja Occidentalis*), עץ מחטני צפון אמריקני תמיד ורך עלים שנודע בסגולותיו הרפואיות. בסופו של דבר נשתלו עצים ים תיכוניים. ראו: SVSW, 79 (13.7.1905), p. 11
68 SVSW, 98 (9.6.1908), p. 6 קצה המגדלון התערער עם השנים, ובשנת 2002 פורק מטעמי בטיחות על ידי צה"ל, שישב באתר. הוא אוחסן ובמשך הזמן נעלם.



ביום ראשון, 13 בדצמבר 1903, נחנך מעון העיוורים של שנלר בטקס רשמי בהשתתפות הבישוף החדש של ירושלים וילהלם בוסמן (1864-1936, Bußmann), ונכבדים מהקהילה הגרמנית בעיר ולצילי תזמורת 'בית היתומים הסורי'.⁶⁹ באירוע נחשפו שלטי השיש שבחזית הבניין, הכתובים בגרמנית וערבית, שפות ההוראה של המוסד. בלב הגמלון המרכזי הותקן השם 'מעון עיוורים' (Blindenheim, ملحا ألعيمان) ומעליו שלט לציון שנת חנוכת הבית (1903). כתובת ההקדשה הראשית נחקקה על צמד לוחות: 'נתרם על ידי האדון הרון כריסטוף מיניך, נפטר ביום ראשון של הטריניטט 1902, לזכר אמו, הרוזנת הנרייטה קרולינה מיניך (שם נעורים פראיין קלודט פון יורגנסבורג). "כל פועליך, בכל מאוודך – אל רעך יכוונו" (מרטין לותר).⁷⁰

כתובות ההקדשה של התורם פון מיניך בחזית מעון שנלר, בגרמנית ובערבית, שתי שפות הלימוד של המוסד

צוות המטפלים בעיוורים הורחב ושודרג. אב הבית, אלפרד גרמס (Grams), הובא מגרמניה, וניהל עם אשתו את המעון בשנים 1903-1905. אחריו ועד מלחמת העולם הראשונה מילאו את תפקיד 'הורי הבית' קונרד שטאל (Stahl) וזוגתו, מוותיקי המוסד.

הלימודים העיוניים במוסד שופרו עם בואה של מורה מומחית מהעיר קיל (Kiel), העלמה העיוורת קלרה פרידנברג (Friedenberg). הבאתה של המורה בת השלושים וארבע למוסד היה הישג של ממש. היא הייתה מבית משכיל, התעוורה בגיל שש, הוכשרה במוסד העיוורים המלכותי רב המוניטין ברובע שטגליץ בברלין, ולימדה שם אחת-עשרה שנה. היא תוארה ככריאה, בעלת אמצעים מסוימים, מעודכנת מבחינה מדעית וטכנית, נאמנה לעבודה בצורה בלתי רגילה, סבלנית ובעלת 'אופי נוצרי מובהק'. ועוד נכתב בפרוטוקול: 'מאז שפנינו אליה החלה כבר ללמוד במרץ את השפה הערבית, מלאת רצון להקדיש את כוחותיה וכישרונותיה לשותפים האומללים לגורלה בפלשתינה'.⁷¹ ואכן בחמש שנות שירותה בירושלים (1903-1908) הצטיינה פרידנברג בתפקידה והטריחה ללא לאות, ובהצלחה, את ההנהלה בקלן בדרישות לציוד חדיש. טרם שובה לגרמניה היא הכשירה את אחת מחניכותיה המוצלחות, עזיזה יוסף (Jusif), להמשיך בדרכה, וזו מילאה את תפקיד המורה בשנים

69 7-11, pp. BAZ, 1904 (1). ראו גם: SVSW, 71 (11.2.1904), p. 3 – ציין שם בטעות שהאירוע התקיים ב־14 בדצמבר, אלא שזה היה יום שני בשבוע.

70 Frau Gräfin Henriette Caroline Münnich, geborenen Freiin Clodt von Jürgensburg SVSW, 58 (26.9.1901), pp. 11-12; 61 (7.4.1902), pp. 3-4; 79 (13.7.1905), p. 12



Landeskirchliches Archiv Stuttgart, 2002.

**המורה העיוורת
פרידנברג (מאחור,
חובשת כובע)
וחנייה הצעירים
(1907)**
(באדיבות ארכיון הכנסייה
האוונגלית המחוזית
בשטוטגרט (LKAS))

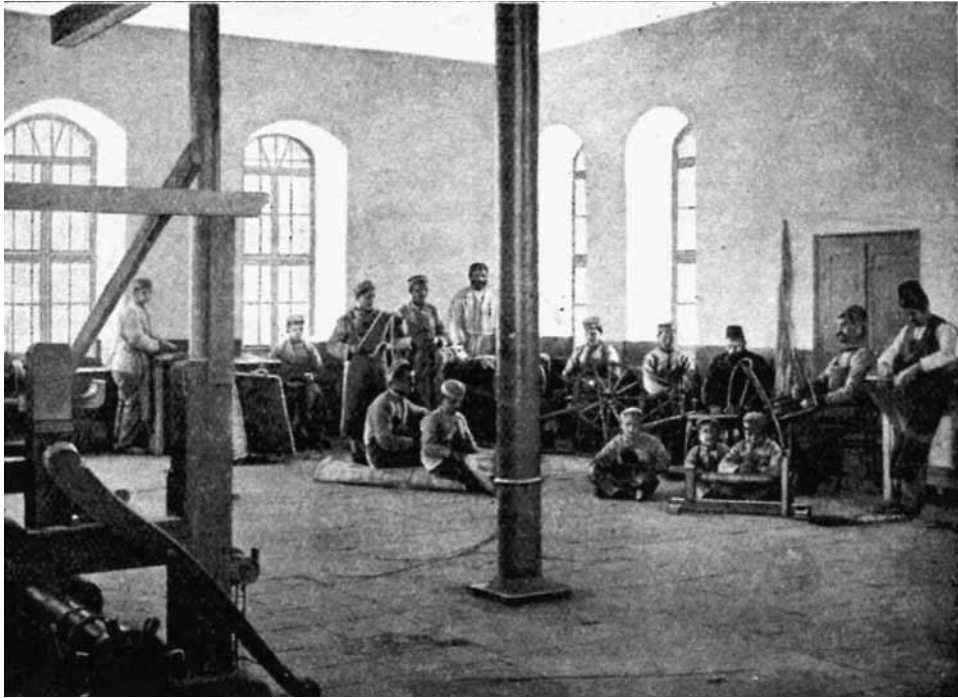
1908-1911. אחריה שירתה הלנה יעקוב (Jakub), ערבייה גם היא, עד מלחמת העולם. החינוך המקצועי נותר בידי עיאש הוותיק, שהתחתן ועבר לגור בדירה במתחם. שני עובדים מקומיים מונו לאחראים לתחזוקה.

דירייו הראשונים של מעון העיוורים היו ארבעה-עשר בנים, שתי בנות ושני עיוורים מבוגרים. החניכים עשו בעצמם את פעולות היום-יום, כגון השכמה, התלבשות, רחיצה וסידור מצעים, כמו במוסדות לחינוך עיוורים באירופה. הם חולקו לתלמידים (הצעירים) ולמתלמידים (הוותיקים): הצעירים למדו כתב כרייל, מקרא, חשבון, גרמנית וערבית, גאוגרפיה ושיעורי מלאכה פשוטים להגמשת אצבעותיהם; והוותיקים עבדו כל היום בסדנה, ובערב קיבלו שיעורי השלמה עיוניים להרחבת הידע. מלאכתם הייתה כמקובל באירופה: קליעת כיסאות וסלים מקש, עשיית מברשות ומטאטאים, שזירת חבלים, טוויית צמר ואריגת שטיחים. רוב חומר הגלם הובא מגרמניה, כי החומרים המקומיים נמצאו לא מתאימים לעיבוד.⁷² בשלהי התקופה הועסקו עיוורים גם בבית החרושת לרעפים ולבנים שבמוסד.⁷³

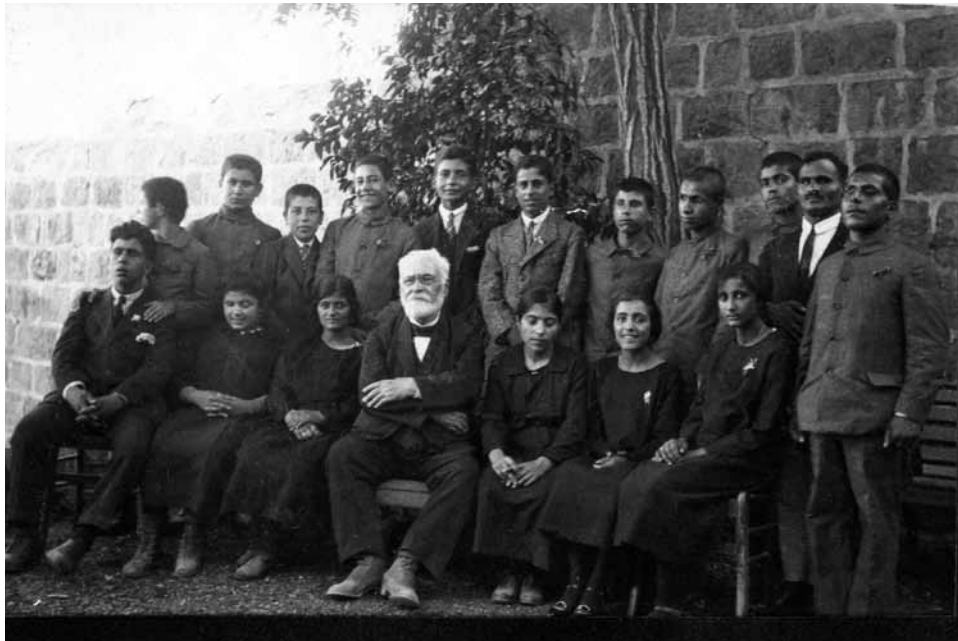
הבנים והבנות למדו ואכלו יחדיו, אך עבדו והתגוררו בנפרד. שיעורי התעמלות ושהייה באוויר הפתוח היו חלק בלתי נפרד מהתכנית החינוכית. הטיול השנתי של העיוורים הופרד מזה של החניכים הרגילים ב'בית היתומים הסורי'; לעתים הוא הוצמד לטיול הפרטי של משפחת המנהל, עם מגמת הבנות הרואות ('לפעמים בכרכרה'), ולעתים היה עצמאי, למגמת העיוורים בלבד. אתרים חביבים לביקור היו

72 BAZ, 1907 (3), p. 45

73 BAZ, 1912 (2), p. 23. על המפעל ראו: ג' גורדון, "גגות מתעופפים ברוח": כניסתם של רעפים ותעשיית החרסית לארץ ישראל, זמנים, 96 (2006), עמ' 58-67.



חניכים באולם המלאכה במעון החדש של שנלר, באולם היו חללים מרווחים, מאווררים ומוארים, כמצוות המומחים



המנהל תאודור שנלר בקרב מדריכים וחניכים בבית היתומים שנלר, ירושלים (1924) (אוסף מוסד שנלר, ארכיון התצלומים, יד יצחק בן-צבי)

חורש ליד קריית־יערים, באזור הכפר אבו־ג'וש ('מקום חניית ארון הברית'), או ברכת השילוח בעיר.⁷⁴ האגודה הגרמנית המשיכה להשקיע במגמה: בשנת 1905 נרכשה מכונת דפוס מיוחדת (Blindendruckmaschine), ובשנת 1912 דווח כי הופקו באמצעותה ספרי קריאה ולימוד בכתב ברייל בערבית ובגרמנית;⁷⁵ לימודי הגאוגרפיה נמשכו בעזרת מפות תכליט מתקדמות; בשנת 1905 נרכש לשם החינוך המוזיקלי הרמוניום (כלי מקלדת דמוי פסנתר קטן), ובשנת 1907 נתרמה תיבת נגינה מהודרת שהשמיעה לילדים המזרחים, לשמחתם הרבה, נעימות מערביות. מזמורי הדת ששרה מקהלת העיוורים מתוך אמונה עמוקה ובדבקות ריגשו את כל הצופים בה.⁷⁶

התלמידים העיוורים התגלו כטובים וחרוצים יותר מהחניכים הפיקחים, ומאז פתיחתו של המעון המודרני בלטה כיתת העיוורים בראש טבלאות הציונים במבחנים השנתיים שנערכו במוסד.⁷⁷ מטרת המיסיון הייתה בסופו של דבר להכשיר את העיוור הבוגר להתפרנס בלא להזדקק לצדקה, ולכן ביקש ת' שנלר מהנהלה בקלן אישור לפתוח במוסד בית מלאכה לבוגרים העיוורים. הוא הסביר שקשה לעיוורים להתפרנס באופן עצמאי בירושלים, משלוש סיבות: מחסור בחומרי גלם למלאכה בשוק החופשי, היעדר מקומות עבודה מתאימים ותחרות עם יצרני קש מקבילים.⁷⁸ האגודה דחתה את בקשתו מטעמים כלכליים, אך אישרה להעסיק מספר עיוורים מבוגרים בחדרי המלאכה הקיימים. עיוורים אחרים היגרו למצרים, שהשוק שם היה נוח יותר, והצליחו להתבסס.⁷⁹ מוצרי המגמה היו באיכות גבוהה מן המצוי בשוק, ועל כן קיבלה בשנת 1908 הזמנה להכין חמישים כיסאות קש למרכז הגרמני החדש אוגוסטה ויקטוריה שנבנה באותה עת על רכס הר הזיתים.⁸⁰ בשנת 1913 עלה רעיון לשלוח לירושלים רב אומן גרמני פיקח מומחה לקליעת נצרים (Korbmachermeister) לשם סיוע, אך ת' שנלר המפוכח התנגד לכך מטעמי עלות וגם 'כיוון שעבודתם האטית של העיוורים איננה יכולה להתחרות ממילא במחירים הזולים של הסוחרים היהודים'.⁸¹

74 על הקשר של ברכת השילוח לעיוורון בעולם הנוצרי ראו לעיל, הערה 4. תצלומי טיול העיוורים לברכת השילוח ראו: שנלר, קול קורא (לעיל, הערה 25), עמ' 4-6.

75 SVSW, 79 (13.7.1905), p. 12; 125 (9.12.1912), p. 6. על הספרות לעיוורים ראו: BAZ, 1910 (2), p. 24. אורח במוסד דיווח כי ראה את החניכים המזרחים קוראים במהירות רבה בקצות אצבעותיהם את הסיפור 'צינצנדרוף והשודדים' (Zinzendorf und die Räuber) וסיפור נוסף. ראו: שנלר, שאלו שלום ירושלים (לעיל, הערה 25), עמ' 40. מכונה מדגם 'ליליפוט' (Liliput) מתוצרת מפעל 'יוהניסבורג' (Johannisburg) נרכשה בשנת 1905. ראו: BAZ, 1928 (2), p. 343. חיבורים הופקו מאז על לוחות פח אבץ מרובעים. לוח כזה נמצא בשנת 1988 בעליית הגג של מעון העיוורים ונמסר על ידי הח"מ לשמירה ב'יד יצחק בן־צבי'.

76 על ההרמוניום ראו: SVSW, 79 (13.7.1905), pp. 12, 14. תיבת הנגינה הייתה מדגם Fortuna Musikschrank. לפרטים ראו: BAZ, 1911 (1), p. 16; SVSW, 95 (3.8.1907), p. 10. על העיוורים ואהבתם למוזיקה ראו: שנלר, נחמו ירושלים (לעיל, הערה 59), עמ' 62. על שירתם הנוגעת ללב ראו: שנלר, שאלו שלום ירושלים (לעיל, הערה 25), עמ' 40-41.

77 ראו ציונים כיתתיים של תלמידי המגמה: SVSW, 100 (19.11.1908), p. 4; 104 (26.10.1909), pp. 1-2. והשוו לציון הנמוך שהשיגו טרם בניית המעון: SVSW, 63 (23.9.1902), p. 4.

78 SVSW, 82 (29.10.1905), p. 6. ייבוא חומרי הגלם ייקר את המוצרים, ויחייב למכור אותם ביחידות בודדות ברוכלות. בסביבות 1905 הצליח המוסד לשכנע סוחרים בעיר שמדובר במוצרים איכותיים המצדיקים מחיר גבוה, ועבר למכירה סיונית. ראו ד"ח שנת 1906: BAZ, 1907 (3), p. 45.

79 על היורדים למצרים ראו: BAZ, 1908 (2+3), p. 25; 1909 (2), p. 23. על קשיי הנשאים ראו: BAZ, 1912 (2), p. 23.

80 SVSW, 98 (9.6.1908), p. 6

81 SVSW, 128 (9.6.1913), p. 6



כיתת העיוורים
ב'בית היתומים
הסורי' לאחר
מלחמת העולם
הראשונה (1922);
יושבת למטה
מימין: הסייעת
לנה שפון, בתם
של בני הזוג שפון
מביר סאלם
(אוסף מוסד שנלר,
ארכיון התצלומים, יד
יצחק בן-צבי)

מקורות הארגון לא מסרו מהיכן וכיצד באו העיוורים למוסד, למעט דיווחים פרטניים אקראיים, אך ברור שהוא היה מוסד אזורי.⁸² במעון החדש חסו כל העת שלושים עיוורים בממוצע: מכסת הבנים הייתה מלאה כמעט תמיד (עשרים חניכים), אך מספר הבנות לא עלה מעולם על עשר, חצי מהמכסה האפשרית. ת' שנלר תלה זאת בקיומם של מוסדות אחרים לחינוך עיוורים בעיר, אף שמדובר היה בשני מוסדות קטנים בלבד (ראו להלן). לדעתי יש לייחס את מיעוט הבנות גם לשמרנות האוכלוסייה ולהסתהיגותה מלימודים מעורבים עם בנים. כאשר נסגר בית היתומים על ידי הבריטים בשנת 1938, הסתכמו הישיגה למגמה לדורותיה בחינוכם של 156 עיוורים: 114 נערים ו-42 נערות.

מוסדות אחרים לעיוורים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית

'בית היתומים הסורי' היה מוסד הסעד הראשון שפתח מגמה לחינוך עיוורים בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית. אחריו הוקמו עבורם שלושה מוסדות קטנים ממנו, ולשניים מהם היה קשר ל'בית היתומים הסורי' של שנלר.

⁸² פורסמה רשימה אחת, שמות העיוורים החדשים שנקלטו בשנת 1907: ילד בן שמונה מעזה, שני ילדים בני חמש ושתיים-עשרה מבית-ג'אלה, ילד בן חמש-עשרה מארמניה, ילד בן שלוש-עשרה מרמלה, וילדה בת עשר מאדנה שבדרום טורקיה. ראו: BAZ, 1908 (2+3), pp. 24–25.



קברה של אם העיוורים האנגלייה מרי ג'ין לובל בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון

המסדר הצרפתי הקתולי סן ונסן דה פול פתח בסביבות שנת 1900 כיתה קטנה לעיוורים ועיוורות במנזר החדש שבנה מחוץ לשער יפו (בשדרות ממילא דהיום). בשנת 1904 מסר ת' שנלר שמצויים שם עשרה חניכים.⁸³

מוסד אחר היה פרי יזמה של המורה האנגלייה מרי ג'ין לובל (Lovell, 1848–1932) ונועד לילדות עיוורות. לובל הייתה בעלת ותק של תריסר שנות הוראה בבית ספר לעיוורים בלונדון וניהלה שנתיים בית נופש ייחודי שפתחה עבורם באחד מחופי בריטניה. בשנת 1893, לאחר שלמדה מפי מומר דרוזי עיוור ומאשתו הקנדית על מצב העיוורים במזרח, 'שמעה את צו האל' ויצאה באופן עצמאי, בגיל ארבעים וחמש, ללבנון. את שירותה החלה בהוראה בבית ספר כפרי ליד ביירות; שם למדה ערבית והחלה להמיר את כתב ברייל האירופי לשפה זו. שיטתה אושרה על ידי ה'מכון המלכותי הלאומי לעיוורים' בלונדון ואחר כך על ידי מנהל מכון העיוורים בקהיר.⁸⁴

לאחר שתרגמה פרקי קודש ראשונים לכתב ברייל עבור תלמידיה עברה המיסיונרית לירושלים.⁸⁵ תכניתה הייתה לעבור בין כפרים בפלשתינה וללמד עיוורים לקרוא, אך במהרה התיישבה בעיר ובחרה 'ללכת פעמיים בשבוע לבית היתומים של הכומר שנלר, שהיו בו מספר ילדים עיוורים', כדי לסייע.⁸⁶ בעידוד נשות מיסיון אמריקניות ובסיוע כספי וחומרי מ'חברת המיסיון הכנסייתית' הבריטית (Church Missionary Society, CMS) שכרה לובל חדר בסטודיו לשעבר של הצייר הולמן האנט (Hunt) ברחוב הנביאים, ופתחה בו כיתה לשלוש עיוורות. לפי דיווחו של ת' שנלר שהו אצלה בשנת 1903 עשר בנות.⁸⁷ בעזרת תרומה אמריקנית קיבלה המיסיונרית אחר כך בית לשימושה והרחיבה את הפנימייה לתשע־עשרה בנות. בשנת 1910 נענתה לובל לקריאה של 'חברת התנ"ך בבריטניה ובנכר' (The British and Foreign Bible Society) להצטרף למיזם הגדול של כתיבת כתבי הקודש בכתב

83 BAZ, 1904 (3), p. 39; וכן: בן־אריה (לעיל, הערה 31), עמ' 385–386. המידע על אודותיה זעום.

84 'החברה לעיוורים בבריטניה ובנכר' (The British and Foreign Blind Society) הפכה בשנת 1875, בחסות מלכת אנגליה, ל'מכון המלכותי הלאומי לעיוורים' (Royal National Institute of Blind People, RNIB) בן ימינו. החברה סייעה למיסיונים בחומר והדרכה. בשנת 1901 היא פתחה בית ספר בשכונת יתון בקהיר, אך הבכורה בתחום שייכת, לפי מקור מצרי, לגברת אנגליה שפתחה כבר בשנת 1896 בית ספר לעיוורים באלכסנדריה. ראו: Gindi Effendi Ibrahim, 'Work among the Blind in Egypt', *The Muslim World*, 22, 3 (July 1932), p. 276

85 A. Dafesh, 'Mary Jane Lovell – Mother of the Blind in Bible Lands', *The Muslim World*, 23, 1 (January 1933), pp. 57–58. עניין הראשונות של המרת כתב ברייל לערבית לוט בערפל מסוים, וכנראה היו בתחילה כמה גרסאות. שנלר לטענתו היה הראשון לתרגם גרמנית לברייל ערבי, אך באלג'יריה תורגם הברייל לערבית על ידי גורמים צרפתיים, וממצרים דווח על רופא בשם אונסי (Onsy) 'שהיה הראשון שהמיר את הברייל לערבית בשנת 1874 ואף פתח בית ספר לעיוורים שם'. ראו: ג'ילי (לעיל, הערה 26), עמ' 3. כתב ברייל הסטנדרטי לשפה הערבית המשמש בימינו נקבע בשנת 1903.

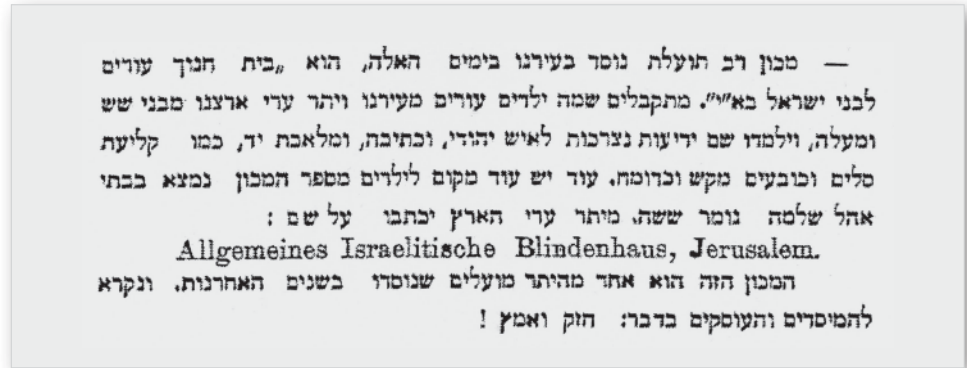
86 דפס (שם), עמ' 58. שנלר לא הזכירה בכתביו.

87 BAZ, 1904 (3), p. 40

ברייל בערבית, מבצע שכבר החלו בו בקהיר.⁸⁸ בשנת 1932, לאחר קרוב לארבעים שנות שירות במזרח, נפטרה לובל, ועל מצבת קברה בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון, בסמוך לקברים של בני משפחת שנלר, נחקק תוארה בערבית: 'אם העיוורים' (أمّ العُميان).⁸⁹ מוסדה פועל כיום בבית-חנינא בשם 'מרכז הלן קלר' (Helen Keller Centre).⁹⁰

מוסד נוסף לעיוורים הוקם במגור היהודי בשנת תרס"ב (1902), בשם 'בית חינוך עיוורים לבני ישראל בא"י' (ובגרמנית, שפת מייסדיו, Allgemeines Israelitische Blindenhaus, Jerusalem). יזמיו היו מקומיים: הסוחר האמיד נחום נתנזון (נולד 1868), איש התרבות אברהם משה לונץ (1854-1918), עיוור בעצמו, הרופא ד"ר יצחק קרישבסקי (1868-1916) ותורמים בקהילה. הרעיון להקימו עלה לאחר שנתנזון חזה בתאונה קשה שבה נדרס ילד עיוור על ידי גמל בסמטה בעיר. מאוחר יותר נאמר שברקע היוזמה עמדה התפרצות קשה של מחלת גרענת בשנים תרנ"ט-תר"ס (1899-1900), שעיוורה פעוטות וילדי עניים רבים.⁹¹ המוסד שכר בתחילה מקום מול בית החולים 'שערי צדק' בשכונת אוהל שלמה וממנו עבר לבית ברחוב הנביאים.⁹²

בית העיוורים העברי התבסס על הדגם האירופי המודרני, ומבחינה פדגוגית, מנהלית וכלכלית, היה מקבילה למוסד העיוורים הגרמני-ערבי של שנלר.⁹³ הוא קלט נערים בני שש עד עשרים מכל



ידיעה על פתיחת 'בית חנוך עורים', השקפה, ט"ז בשבט תרס"ב, עמ' 11

88 דפס (לעיל, הערה 85), עמ' 60-61.
89 במאמר לזכרה נכתב שלובל מעולם לא יצאה להופשה, למעט ביקור אחד אצל מיסינורית עמיתה, מרי ריד (Reed), שפעלה בקרב מצורעים בהודו. בששת חודשי שהייתה שם שקדה להמיר את כתב ברייל לניבים מקומיים. ראו: דפס (שם), עמ' 62.

90 בימי המנדט נפתח בסיוע אנגלי בית ספר ערבי לכארבעים ילדים עיוורים בחברון בניהול בן למשפחת דג'אני. ראו תצלומים מר"ב ביולי 1940 באוסף אריק מטסון (Matson: LC/M33, no. 11551-6; 12963 C,D,E,F).

91 השו: 'המאור הגדול בעולם החושך': פרשת בית חנוך עורים לבנ"י בירושת"ו ופעולותיו הנשגבות להאיר עיני עורים מאז היווסדו, ירושלים תרע"ב, עמ' 6-8; לעומת: י' אלפסי, ירושלים: תולדות ירושלים בשנים תרמ"ח-תשמ"ח (1888-1988) בראי לשכת 'ירושלים' של בני ברית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 167. על הפתיחה ראו: השקפה, ג, ב (ט"ז בשבט תרס"ב), עמ' 11. הרקע המקצועי של מקימו אינו ברור.

92 י' בן-אריה, ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט: שכונות, בתים, אנשים, א, ירושלים תשע"ב, עמ' 188; ג, עמ' 1127. בשנת 1932 עבר המוסד למשכנו הנוכחי בשכונת קריית-משה.

93 ראו תקנון היסוד: ספר התקנות והסדרים אשר לבית חנוך עורים לבני ישראל בארה"ק בירושלים, נוסד בשנת תרס"ב, ירושלים תרס"ב, עמ' 3. לתצלומים ראו: פב"צ גראייבסקי, החרש והמסגר בירושלים, ירושלים תר"ץ, עמ' 34-38.



**בית המלאכה
למוצרי קש בבית
העיוורים היהודי
בירושלים**
(אוסף משפחת שיינק
ממייסודי יבניאל, מעבודת
ביתמונה, מרחביה)

העדות, וחצי שנה אחרי שהחל לפעול נפתחה בו, בלחץ הציבור, גם כיתת כנות. הוא היה מוסד דו־לשוני: העברית שימשה שפת הדיבור הראשית וללימודי הקודש. היא תורגמה במוסד לכתב ברייל, שזכה לאישור האגודה המלכותית לעיוורים בלונדון.⁹⁴ גרמנית שימשה בשיעורים העיוניים, כי 'בהשפה הזאת גדולה הסיפורת לעיוורים מבכל השפות האירופאיות' כמאמר התקנון. החינוך המוזיקלי התבסס על תווי ברייל, ולתלמידים הוצע מגוון כלים רחב, ממערב וממזרח: חלילים, כינור, סוגי סיטאר, מנדולינה ופסנתר. תזמורת הבית הקטנה, בהדרכת המורה מאירופה, הופיעה באירועים ציבוריים, ונגנים מצטיינים הופיעו גם ביפו ובמושבות.⁹⁵ עבור הכנות הוזמנה מורה מוסמכת, עיוורת ירושלמית שלמדה בבית העיוורים היהודי בווינה ולימדה שם.⁹⁶ אחר כך נפתח גם גן לפעוטות עיוורים בני חמש עד שמונה.

בשנתו השנייה של הבית נפתחו לימודי מלאכה. מורכבות התחום והיעדר אמצעים חייבו להישען על גורם חוץ. 'בית היתומים הסורי' של שנלר, שחנך אז את מעונו החדש, סיפק את הפתרון הראשוני. הקשר בין המנהלים האשכנזים לכומר הפרוטסטנטי לא היה חריג, בגלל הרקע הגרמני המשותף ולאור

94 דפש (לעיל, הערה 85), עמ' 60-61. הברייל הגרמני והעברי הוצגו בחוברת המוסד משנת 1912. צוין שם שנלמדו שני סוגי כתב משלימים מהדגם שלפני ברייל לצורך תקשורת נוחה עם הפיקחים. ראו: המאור הגדול (לעיל, הערה 91), עמ' 6-8.

95 התזמורת הופיעה גם בבית הפאשא ביום העצמאות התורכי בשנת 1908. ראו: המאור הגדול (שם), עמ' 9-10; 'י' שריון, זכרונות, ירושלים תשי"ג, עמ' 106.

96 ספר התקנות (לעיל, הערה 93), עמ' 13.

קשרים עסקיים הדוקים שקיים המיסיונר עם יהודים וציונים בעיר.⁹⁷ לימים כתב המנהל היהודי:

בית המלאכה הזה [שלנו] נוסד בשנת תרס"ג [...] ראשיתו הייתה מצער מאוד, רק שניים-שלושה חניכים עברו בו. גם לאלה לא הייתה האפשרות לקבל את חינוכם המקצועי בבית המוסד, אלא היו מוכרחים לבקר את בית המלאכה לעיוורים אשר לשנלר. מנהלי המוסד הנזכר ניאותו ללמד רק מקצוע אחד: עשיית מברשות. את שאר המקצועות לא רצו ללמדם כנראה מפני חשש לתחרות. כשנתיים לאחר הזמן הנזכר עזבו חניכינו את שנלר, והעבודה נסדרה [בתוך] בית המוסד. באותו הזמן הוסיפו לבית המלאכה גם מקצוע של קליעת כיסאות. מספר העובדים נתרבה גם כן והגיע עד לשמונה בערך. בשנת תר"ע הוסיפו גם את מקצוע עשיית רהיטים ובה נמשכה העבודה עד פרוץ המלחמה [מלחמת העולם הראשונה].⁹⁸

בית המלאכה יצר קשר מסחרי עם נגרי רהיטים בעיר ועם בית המלאכה של כי"ח, ומצא שוק למברשותיו גם ביפו ובראשון-לציון. סלים יוצרו בפיקוח רב אומן מאירופה.

לא נמצאו רשימות חניכים במוסד העברי, אך בשנת 1912 נמסר מידע על חמשת בוגריו הראשונים: שניים נישאו בירושלים והחלו להתפרנס בייצור מוצרי הקש; שלישי חזר לבית הוריו והם פתחו לו בית מלאכה; רביעי, מצטיין בכול שעתידו הובטח, שב לברסק, ליטא; והחמישי, המוכשר בתחום החינוך המוזיקלי, שב לבולגריה מולדתו.⁹⁹ לאחר מלחמת העולם גדל הבית והתרחב, ומתוכו צמח 'בית חינוך עיוורים – לבית ישראל', המוסד החינוכי המרכזי בישראל, הפועל כיום בירושלים (נספח ב).

עוד מוסד פרוטסטנטי חשוב לעיוורים באימפריה העות'מאנית היה מפעלם של הכומר המיסיונר הגרמני, בוגר המיסיון של בזל, ארנסט יעקב כריסטופל (Christoffel, 1876-1955) ואחותו הרוויג באנטוליה. השניים באו בשנת 1904 למזרח בשליחות ארגון סעד שווייצרי לטפל ביתומים ארמנים. לאחר שהחליטו להתמקד בעיוורים, שבו לאירופה להשתלם בנושא, הכומר – במוסד העיוורים המרכזי של ציריך, ואחותו – במוסד בנויוויד שעל נהר ריין.¹⁰⁰ בשנת 1909 פתחו השניים את 'תחנת המיסיון "בית חסדא" לעיוורים' בעיירה מלטיה במזרח אנטוליה (Blindenmissionsstation Bethesda, Malatya). לאחר מלחמת העולם הראשונה ופטירת אחותו במחלה, שב כריסטופל לפעול באזור, וממנו עבר לאיראן. הוא פתח מוסדות לעיוורים ולנכים קשים בתברזי (1925) ובאספהאן (1928) והפעילם עד לפטירתו. ממפעליו קם ארגון סעד גדול הפועל כיום ברחבי עולם השלישי, 'מיסיון העיוורים הנוצרי' (Christian Blind Mission, CBM), ובמקומות מסוימים (Christoffel Blind Mission). עד שנות השמונים של המאה הקודמת פעל הארגון גם בישראל, וכיום הוא ממשיך בעבודתו בעזה וברשות הפלסטינית.

97 על קשרי שנלר עם לונץ ובן-יהודה ראו: ג' גורדון, 'הטוב מכולם ב"אמנות השחורה': בית הרפוס של המיסיון הגרמני של שנלר בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית', קתדרה, 138 (טבת תשע"א), עמ' 99, 104-106.

98 נשיאות 'בית חינוך העיוורים לבני ישראל' אל מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית, כ"ו בכסלו תרפ"ה, אצ"מ, S9/1757b. שנלר לא כתב על כך דבר.

99 המאור הגדול (לעיל, הערה 91), עמ' 12-15.

100 על מוסד זה ראו לעיל, הערה 61.

סיכום

הטיפול בעיוורים בחוגי המיסיון במאה התשע־עשרה היה נדיר. העיוורים היו קבוצה קטנה מדי ובעלת צרכים מיוחדים מדי, ולא משכה תשומת לב בזירה הבינ־תרבותית המסובכת, התחרותית ורבת האתגרים שפעלו בה המיסיונים. מגמת חינוך העיוורים שפתח י"ל שנלר ב'בית היתומים הסורי' בשנת

1882 הייתה הראשונה בארץ. מוסדות מקבילים, יהודי ואנגלי, נפתחו שנים אחריה ונעזרו בה.

התפתחות המגמה שיקפה את דפוס החדירה המערבית לאזור: היא החלה כיוזמה אישית צנועה ופעלה בחסות שווייצרית באמצעים פשוטים. המעבר של בסיס המוסד לגרמניה בשנות התשעים הפך את המגמה לעיוורים למתקדמת באזור, בהביאו לכאן את מיטב הידע הגרמני בתחום: ארכיטקטורה מרווחת, ייעוץ פדגוגי משובח, מורים מדופלמים, ציוד מתקדם ורגישות רבה. נוסף על כך הניהול הגרמני תרם להכשרת קבוצה מקומית של מורים לעיוורים, ובכך גישר במידת מה, כסוכן תרבות, על הפער בין היחס שקיבל העיוור במערב למעמד עמיתו במזרח. התשתיות לטיפול בעיוור שהקימו שנלר ומקביליו המשיכו לפעול בתקופת המנדט.

מוסד העיוורים של שנלר היה אלטרואיסטי טהור, כי מבחינה מיסיונרית ברור היה שהעיוור לא יגיע לעצמאות המיוחלת במתכונת המערבית ולא ייקלט בקהילות המומרים הצעירות שהתהוו באזור. לשליח נותר להתנחם באמונה שנטע החינוך הנוצרי בלבו של הילד העיוור. את משמעותה של זו היטיב לתאר, בשנת 1868, חניך צעיר בפני תייר נוצרי שהזדמן לכיירות: 'אומלל הייתי פעם, כי לא

יכולתי לראות. אלא שכיום שמח אני, כי למדתי לקרוא בכתבי הקודש על אודות ישוע [...] וכאשר אגיע לגן עדן, הדמות הראשונה שאראה תהיה של אדוננו, כי הוא יפקח את עיניי'.¹⁰¹ בכך העיוור קיבל משמעות לחייו ותקווה גדולה לראות אור דווקא בבוא יומו האחרון.



חזית בית החינוך החדש לעיוורים יהודים שנפתח בשנת 1932 בשכונת קריית־משה בירושלים (תיכנון: צ'רלס טגארט) (צילום: גיל גורדון)

סדר היום במוסד

בשעה 6 בבקר נעורים החניכים כלם על ידי צלצול הפעמון בבית. אחר הרחיצה, ההלבשה וסדור המטות ע"י עצמם, מומינה אותם תקיעת השופר בשעה 7 לבית הכנסת לתפלת שחרית. אחרי התפלה נכנסים כלם לפי הצלצול לחדר האוכל המרווח והנאה שבבית. כל אחד יודע את מקומו על יד שולחנו ויודע להשתמש יפה, כתוצאה מאמון מיוחד. בכף ומזלג. הצלצול בשעה שמונה קורא את התלמידים לגן ולביה"ס, ואת הבוגרים לעבודתם בבית המלאכה. בימים שמזג האויר בהם יפה, בהיר וחם מתקיימים השעורים בגן, על הספסלים שבצל העצים. בשעה 12³⁰ שעת ארוחת הצהרים. מן הראוי לציין את טיב הכלכלה במוסד, גם הסדר והנקיון שבבית מעוררים תמיד השתוממות והתפעלותם של המבקרים במוסד. אחרי ארוחת הצהרים נכנסים החניכים לבית הכנסת לתפלת מנחה, ואז באה שעת המנוחה הנמשכת עד שעה 2 אחה"צ, בה חוזרים התלמידים ללמודיהם בנגינה ובמלאכה עד שעה 6 בערב. בשעה 7 תפלת ערבית ואחריה ארוחת הערב. לאחר הארוחה — הקטנים פורשים לחדרי השינה למנוחת הלילה, והמבוגרים חפשים לעצמם, מי להאזין לרדיו שמכשירים אחדים נרכשו במוסד מתרומות של חברות רדיו שונות, ומי לעבודתו בהכנת שעורים או לבקור הרצאה, הצגה או קונצרט בעיר. ערך מיוחד לצלילי הרדיו עבור חניכי המוסד שלא בלבד חובבי מוסיקה מטבעם הם כלם, אלא שמובן כי עולם הצלילים משמש להם תחליף לאור עיניהם שאבד להם. בשעה 10 בערב משתרר השקט בכל הבית. יש לציין את עליונותם הטבעית של החניכים והחניכות הצעירים וכי העורון לא הצליח לפגוע אף במקצת בעליצותם, שמחים הם לכל הזדמנות של צחוק ושובבות, ובימי חג ומועד ישתומם המזדמן בקרבת המוסד לקראת קולות השירה והזמרה הבוקעים מחלונות הבית. זו היא שירת החניכים על שולחן חגם בביתם, במקהלתם המאורגנת והנאה. עליונותו הטבעית של העור מן המפורסמות היא וכבר מצאה לה הד גם בספרות הכללית.

המצב הסוציולוגי של חניכי המוסד בשנת 1939

ס"ה	באין אב	באין אם	באין תורים	תורים נפרדו	אם ענונה	אם חורגת	תורים בארץ	תורים בחו"ל
70	10	7	11	3	2	3	29	7
מספר האחים והאחיות בבית								
מצב כלכלי קשה	מצב כלכלי טוב	מצב כלכלי בינוני	1	1	1	1	1	1
52	4	14	1	1	3	4	10	8

סדר היום של החניכים ב'בית חינוך עוורים' בירושלים (1944) (מתוך: צ' גליק-חיית, עורון ועורים בעולם ובארצנו, ירושלים תש"ד, עמ' 27)

נספח א

תמצית הידע המערבי בחינוך עיוורים בראשית המאה העשרים*

על חנוך העיוורים (1910)

- א. העיוורון גורם לחוסר תנועה. אם לא תינתן דחיפה לילד עיוור לזוז ממקומו, יתיישב לו בקרן זווית בלי כל תנועה. צריך, איפוא, לחנך את העיוורים להתהלך, לטייל, להתרחץ, להתלבש ולהאכיל את עצמם.
- ב. צריך להקדיש תשומת לב מיוחדת בכדי להרגיל את העיוורים לעמוד בקומה זקופה ובלי לעשות העוויות בשעת דיבורם.
- ג. כרגיל, החיוניות של העיוור היא נמוכה בהרבה מזו של הפיקח. רוב העיוורים אינם מצליחים בחייהם לא מפני מומם אלא מחוסר מרץ ורצון.
- ד. ההתעמלות – יש לה ערך הרבה יותר גדול לעיוורים מאשר לאחרים. היא צריכה להיות מבוססת על תכנית שיטתית ומקיפה של התפתחות גופנית. לא כדאי לתת לעיוור חינוך טכני, רוחני או מוזיקאלי אם אין לו הכוח הגופני. לכן, בתוך הריהוט של בית חינוך עיוורים צריכים להימצא כל מיני מכשירים להתעמלות ולמשחקים ספורטיביים, עבור יחידים וקבוצות. לעיוורים נחוצה חצר גדולה אשר בה יוכלו לרוץ כאוות נפשם, לשחק, לקפוץ וכו'. כל משחק שיש בו צדדים מתחרים מרבה את ההנאה ומושך יותר את העיוורים.
- ה. המקצועות בתכנית הלימודים של בית־הספר צריכים להיות שונים בהתאם לגיל החניכים וכישורונם אך צריך לתת מקום בראש לאלה המפתחים את חוש ההסתכלות ואת קבלת הגירויים. שעורי הסתכלות או שעורי טבע צריכים להינתן להם בייחוד. רק מעט מבינים כי אין לילד העיוור כל השגה במידת הגופים, צורתם וחיצוניותם, ואם יראו לו פעם אחת כיצד ללמד את תכונתם – ידע תמיד להכיר את כל המקיף אותו בלי עזרת מורה ומחנך. כמוכן דרושים תרגילים תמידיים בחשבון, כי על־ידם מתרגל החניך לדייק וזריזות. למוד השפה העברית צריך להיעשות על ידי כתיבת חיבורים ולמוד קטעי שירה ופרוזה ידועים בע"פ. במדרגה השנייה של הלימוד צריך לבחור את המקצועות בהתאם לעבודת החניך בעתיד. בייחוד דרוש לעורר בו את חיבת הקריאה.
- ו. בין האומנויות המועילות בייחוד לעיוורים צריך לחשב את מלאכת כיוון הפסנתרים; אך לזאת דרוש שהם יעבדו מספר שעות ליום, במשך שנים רבות, תחת הנהלה מתאימה.
- ז. לעיוורים חסרים הרגלים של דייקנות, ואם עוזבים אותם לנפשם אין הם יודעים להעריך את ערך הזמן. ככל הזדמנות צריך, איפוא, לשנן להם את תרגילי הדיוק, הסדר והדייקנות.
- ח. צריך לשרש מהעיוור את ההרגשה הפנימית כי זקוק הוא לעזרה ולרחמים. צריך להעמיד לפניו תמיד ולהדגיש את המטרה היפה של עמידה ברשות עצמם ולהכניס בלבם את האמון באפשרות הדבר.
- ט. חתונת שני עיוורים – אסון היא להם ולבניהם אחריהם.

* המקור: ידיד לא מזוהה אל בית חינוך העיוורים היהודי בירושלים, 20 בדצמבר 1920, אצ"מ, L3/371 / 128-160. זהו תרגום מקוצר לעברית של הערך 'עיוורון' במהדורה האחת־עשרה של 'אנציקלופדיה בריטניקה', הנתפס כיום כמיושן בחלקו. ראו: אנציקלופדיה בריטניקה (לעיל, הערה 9), עמ' 59-71.

נספח ב:

שיר של חניך פנימייה עיוור*

משפחות בבית חינוך עיוורים בירושלים / ארז ביטון

וְאַנְחֵנוּ יְלָדִים בְּבֵית חֲנוּךְ עִוְרִים בְּיְרוּשָׁלַיִם,
 תּוֹפְסִים שְׂבָעָה יְלָדִים בְּיֶלֶד אֶחָד
 וְאוֹמְרִים לוֹ
 תְּהִיָּה אֵתָּה אֲבִינּוּ
 וְאוֹמְרִים לָהּ
 תְּהִי אֵת אֲמִנּוּ,
 וְנִתְקַלֵּם גּוֹף יֶלֶד בְּגוֹף יֶלֶד
 לְאֶסֶף הֵם
 בְּמֵרָאִית עֵין שֶׁל הִיתְקַלּוּת.
 וְעוֹשִׂים מְשֻׁפְּחוֹת מְשֻׁפְּחוֹת
 וְקוֹרְאִים לְיֶלֶד אֶחָד: אָבָא שְׁלוֹם
 וּלְיֶלְדָה אַחַת: אֲמָא שׁוֹשְׁנָה,
 וּלְיֶלְדָה אַחַת הֵייתִי קוֹרָא אַחוֹתִי אַחוֹתִי רַחֵל
 וּלְיֶלֶד אֶחָד אַחִי אַחִי יוֹסִי
 כִּדְ הֵינּוּ עוֹשִׂים מְשֻׁפְּחוֹת כְּאֵלוֹ
 וְאַנְחֵנוּ יְלָדִים בְּבֵית חֲנוּךְ עִוְרִים בְּיְרוּשָׁלַיִם.

* א' ביטון, ציפור בין יבשות: שירים, תל-אביב 1990, ראו: <http://simania.co.il/forum.php?showNoteId=301639> (נצפה ב־19 במרס 2014).